

Lêkolînên Kurdolojiyê li Îranê Destpêkek ji bo Mijar û Xwendinan*

Ehmed MIHEMEDPÛR** & Mehdî RIZAÎ***

Ji Farisî: Ferhat YILMAZ****

1. DESTPÊK

Pirsgirêk û mijarên siyasî û dîrokî derbarê “Kurdan”¹ de li Rojhilata Navîn di çaryeka sedsala borî de bi awayekî giştî û mexsûsen di van salên dawî de bûye xwedî cihêkî taybet. Wî cihî çî ji hêla jeopolîtîk û çî ji hêla zanistî-zanîngehî be, qadek ji bo derketina wêjeya teorîk vekiriye û lêkolînên berfireh ên derbarê Kurdan

* Ev gotar cara ewil di vir de bi zimanê Farisî belav bûye: Îran Namig (نامه ایران), Sal: 1, Şomare: 4, Zimistan 1395/2017, Sahife: 172-208.

** Beşa Civaknasiyê ya Zanîngeha Vanderbiltê, Amerîka. Ehmed Mihemedpûr, civaknas û etnografê Kurdê Îranê ye ku di qadên civaknasiya çandî û siyasî de li Kurdistanê Îranê û Îraqê û di heman demê de di metodolojiyên zanistên civakî de pispor e. Wî lêkolînên etnografîk ên berfireh li Kurdistanê Îranê, wekî mînak; li Êrîman, Serdest, Mehabad û Banê bi encam daye. Beşên ku di bin qada xebatên wî de cih digirin: Felsefeya Zanista Civakî, Xwendinên Lêkolînên Civakî û Guherînên Civakî li Kurdistanê. Bi salan li Zanîngeha Ebu Elî Sîna ya li Hemedanê û li Zanîngeha Selahedîn a li Herêma Kurdistanê ya Îraqê ders dane û niha jî wekî doçentê alîkar ê lêkolînên civakî li Zanîngeha Vanderbiltê ya li Amerîkayê dixebite. Em dikarin berhemên wî yê wêkî; Metodoloji di Zanistên Civakî de (sê cild in), Ji Kevneşopiyê ber bi Nûsaziyê, Tecrûbeyên Nûsaziyê, Siyasetên Kevneşopiyê (li ber çapê ye), Dîrok bi Riwayeta Felsefeyê: Felsefe û Kevneşopî di Zanista Dîrokê de (du cild in û li ber çapê ye) bi nav binin.

Ahmad Mohammadpur:

ahmad.mohammadpur@vanderbilt.edu

*** Doçentê Alîkar ê Beşa Zanistên Civakî, Zanîngeha Peyamnûr. Mehdî Rizaî, civaknas û etnografê Kurdê Îranê ye û di beşa zanistên civakî ya Zanîngeha Peyamnûrê de doçentê alîkar e. Ligel Ehmed Mihemedpûr li cih û warên curbicur ên Kurdistanê Îranê, gelek xebatên qadî kirine. Qada lêkolînên wî ji van pêk tê: Civaknasiya mirovnasiyê û guherînên civakî û civatî li Kurdistanê.

Mehdî Rezaei:rezaeimehdil@gmail.com

****Xwendekarê Doktorayê, Zanîngeha Dicleyê, Beşa Çand û Zimanê Kurdî.

1- Dema ku berhemeke Kurdî an jî bi Kurdî hatiye wergerandin û hatiye nîşandan, ji bo şopandina awayê di berheme de û ji bo parastina rastnivîsê کرد bi awayê کرد hatiye nivîsandin.

de kom kiriye. Ligel vê rewşê, her çend telaşên curbicur ji bo têgihîştina civak û çanda Kurdistanê hatibin kirin jî riwayetên cihê û hin caran rewşên nakok, di çanda Kurdan de rê daye ku ji hêla mijarê ve bi taybetî ji hêla zanistî ve qada gengeşiyê bilindtir bibe ku vê yekê bixwe alozî û nediyariyên derbarê çand û civaka Kurdan de zêdetir kiriye. Bi van lêkolînan, bergeha mijarên dîrok û çanda Kurdistanê bi taybetî yên derbarê pîrsgirêkên siyasî û nijadî de kêr bûne. Vê rewşê, ne tenê girîngiya lêkolînên çandî û civakî ber bi goşeyekê ve avêtîye, belkî di piraniya xebatan de lêkolînên zanistî jî bi teorî û metodolojiyên nediyar re rû bi rû hiştiye.

Gotara berdest dûpat dike ku çanda Kurdan, wekî gelekî çandên din, digel wekhevîyên çandî û dîrokî yên heyî, xwediyê curbicuri û cihêtiyên berbiçav e jî. Ev cihêtiya ku tê behskirin, ji aliyekî ve ji ber guherînên civakî yên gelê Kurdistanê bixwe ye, ji aliyekî din ve jî ji ber ku Kurdistan, dabeşî çar parçeyan bûye, di her parçeyê de di navbera Kurd û gelên din de têkiliyên dîrokî û çandî pêk hatine. Mahiyet û dirûvê vê têkiliyê her çi be, em nikarin bandora wê li ser siyaset û çanda Kurdan piştguh bikin ku niha di navbera Kurdan de heye. Ji ber vê yekê, divê vekolînên pîrsgirêkên Kurdan, ne tenê di cihêtiyên çandî yên navbera wan de bê dîtîn, belkî divê ev pîrsgirêkên heyî di nav danûstandinên çandî yên Kurdan ên bi gelên din re jî bîn vekolîn. Lêkolînên nû, van her du faktorên di nav civaka Kurdistanê de û encamên danûstandinên çandî yên gelê Kurd ên ligel dewletên herêmê û çandên din, li ber çavan digirin.

Armanca vê gotarê ew e ku bi çend xalan li ser Kurdistana Îranê hûr bibe. Pêşîn, agahiyeke berfireh derbarê Kurdolojiya li Îranê ji aliyê mijar, çarçove û beşdarvanên nivîskarên kurdîaxêv û kurdîneaxêv de bide.¹ Duyem, bi lêkolîna çavkaniyan û bi nivîskarên ku di vê qadê de xebitîne, cihêtiya mijaran, meylên teorîk, xwendinên metodolojîk û heta radeyekê gengeşiyên heyî yên di Kurdolojiya Îranê de zelaltir dike. Sêyem, gotara berdest dikare bi sinor jî be, çavkaniyên lêkolînên Kurdolojiya Îranê ji bo lêkolîneran û peywendîdaran radest bike. Çarem û dawî, ji ber ku Îranolojî bêtir lêkolînên gel û herêmên Îranê nikare bê dîtîn, gotara berdest ji bo ku lêkolînên Îranolojiyê dewlemendtir bibe, peywira pareke biçûk, hildaye ser milên xwe.

Di vê gotarê de tê destnîşankirin ku her çend lêkolînên Kurdolojiyê, mexsûlên hewlên lêkolîner û nivîskarên curbicur in ku her yekî bi şêweyekê ji bo fêhma civaka Kurd û çanda Kurdan xebat kirine, lê ev hewl di heman demê de bûne sedem ku di Kurdolojiyê de riwayet zêdetir bibin û dirûveke taybet derkeve holê. Ji ber vê

1 Angaştî nivîskarên vê gotarê ne ew e ku hemû çavkaniyên lêkolînên Kurdolojiyê dîtine yan jî li ser wan xebitîne. Dibe ku lêkolînên pîr hêja hebin ku nivîskarên vê gotarê ji ber sedemên curbicur xwe negihandibin wan û ji ber vê yekê jî di çavkaniya vê gotarê de navê wan nehatibe nivîsandin.

yekê, em dikarin ji her yek ji van lêkolînan an jî nivîskaran, dîmeneke cuda derbarê Kurd an Kurdistanê de bi dest bixin. Bi gotineke din, lêkolînên Kurdolojiyê ne tenê ji ber rewşa civakî û siyasî ya heyî, belkî ji ber van hewlên curbicur û carinan jî jihevçuda, aloztir bûne. Kurd û Kurdistan di her yek ji van gengeşî û nivîsan de bi dirûveke cihê û newekhev derdikeve pêşberî me. Her yek ji wan, li gorî lêkolîna xwe li ser hêmanekê kûr dibe û hêmaneke din nediyar dihêle. Ji ber vê yekê, dirûvê dîmena sûtjeya ku li ser tê axaftin, di vê gotarê de -Kurd û Kurdistan e- ku wisa hatiye diyarkirin. Li gorî van agahiyên, ev pirsên han hewceyê gengeşeyê ne: Lêkolînên Kurdolojiyê li Îranê di çi çarçoveyê de hatine gengeşekirin? Gengeşiyên serdest û gengeşiyên dijber di vê qadê de çi ne? Çarçove û sînoren dawî yêncografyaya fizîkî û fikirî di qada Kurdolojiyê de li Îranê li ku ne? Lêkolînên Kurdolojiyê li Îranê li ser kîjan qadan û bûyeran hûr dibin? Di navbera xwe de Kurd li Îranê li ser çi gengeşiyên an jî gengeşiyên derbarê lêkolînên Kurdolojiyê de bêhtir gotûbêj dikin? Wekî dawî, kîjan bûyerên civakî û siyasî di teşedayîn û domandina lêkolînên Kurdolojiyê de li Îranê xwedî bandor bûne? Teqez e ku bersivdayîna van hemû pirsan di vê gotarê de ne pêkan e, belkî armanca eslî ya vê gotarê destpêkek bo lêkolînan e û heta radeyek jî nişandayîna dîmena giştî ya Kurdolojiya li Îranê ye. Nivîskarên vê gotarê di vê baweriyê de ne ku ev gotar lêkolîneke vekolana gengeşiyekê, gengeşîkirineke siyasî an jî rexne û lêkolîna berhemeke derbarê Kurdolojiyê ya çapbûyî de nîne, belkî beriya her tiştî nişandayîna dîmena giştî ya Kurdolojiya li Îranê ye ku di wextê pêwîst de an ji bo mijara eslî terxankirina cihekî berfireh e. Her çend çarçoveya vê gotarê ev jî be, hin caran bi baldarî ji vê çarçoveyê hatiye dûrketin û gengeşiyên serdest û encamên wan hatine behskirin.²

Dema lêkolîna vê gotarê ji sedsala nozdehan dest pê dibe û heya roja me tê. Di vê gotarê de qala nivîskarên Kurd û ne Kurd ên li Îranê û derveyê Îranê hatiye kirin û digel dayîna berhemên wan di jêrenotan de û bêtir ku fikra wan bê veşartin hatine nasandin. Bi heman awayî, hewceyî bi destpêkeke berheman bûye ku ji pênûsên nivîskarên Rojavayî derketine û li Îranê yan jî derveyê Îranê bi zimanê Kurdî yan bi zimanê Farisî hatine wergerandin. Heta carinan hin lêkolîn hatine destnîşankirin ku nivîskarên Kurd an nivîskarên Îranî yênc ne Kurd bi zimanê Îngilîzî nivîsandine ku ev nivîsên wan bi Kurdî yan bi Farisî hatine wergerandin.³ Çavkanîyên ku

2 Lêkolînên Kurdolojiyê yênc di qada vegêrannasiyê de, bi taybetî lêkolînên nivîskarên Rojavayî bi sûretê teza doktorayê li Zanîngeha Tehranê hatine encamdayîn. Binêrin bi Celîl Kerîmî “Teoriya Postkolonyalî û Kurdoloji” (Teza doktorayê ya Civaknasiya Teorîk û Çandî ya Zanîngeha Tehranê, 1389).

Jalil Karimi, Ahmad Mohammadpur and Kerim Mahmoodi, “Dismantling Kurdish Texts: An Orientalist Approach,” *Contemporary Review of the Middle East*, 2:3 (September 2015), 220-237.

3 Çavkanîyên ku bi zimanê Kurdî hatine nivîsandin, bêhtir ji bo xwendevanên Kurd in, lêbelê

di vê gotarê de hatine bikaranîn, xwedî skalayeke berfireh e. Di vê gotarê de ji lêkolînên çapbûyî wekî; pirtûk, lêkolînên ji aliyê hin saziyên dewletî ve hatine kirin, lêkolînên zanîngehan ên wekî lêkolînên pisporî an tezên mastir û doktorayê, gotarên di kovarên herêmî û herêma Kurdistanê de diweşin ku derbarê Kurd û Kurdistanê de ne. Wekî dawî lêkolînên ku nivîskarên Îranî ji ber meraq û meylên xwe yê fikrî bi awayekî takekesî encam dane. Ligel van, divê ev xala han a pir girîng jî bê destnîşankirin ku ev xebata berdest tenê li ser nivîskarên binavûdeng ranewestiyaye, belkî wekî xebatek e ku li ser kesên kêmnasyar disekine; bi taybetî li ser nîfşên ciwan ên lêkolînerên Kurdolojiyê ku ji Îranê ne. Nivîskarên gotarê, di vê baweriyê de ne ku divê girîngî û peywendiya teorîk û zanistî ya kûr ji bo lêkolînên bi vî rengî, di qada çandî û civakî ya Kurdistanê de, neyên piştguhkirin. Herwiha, nêrîneke giştî ji bo lêkolînên Kurdolojiyê li ser esasê Kurdolojiya Îranê hatiye terxankirin.

2. QADA GIŞTÎ YA LÊKOLÎNÊN KURDOLOJIYÊ

Li welatên cihê û di zimanên curbicur de derbarê Kurd û Kurdistanê de cure cure lêkolîn hene. Em dikarin bi çend hêlan ve bala xwe bidin vê curbicuriyê. Pêşî, ji aliyê erdnîgariyê ve bi mebesta lêkolîna Kurdistanê (welatên Turkiye, Îran, Suriye û Iraqê); duyem, ji aliyê mijarê ve lêkolînên li ser Kurdistanê (siyasî, aborî, civakî, çandî); û sêyem, ji aliyê dîmena ontolojîk ve lêkolînên Kurdî yanî çi kesî/ê, derbarê çi cihî / çi tiştî / çi kesî/ê û çawa nivîsiye? Bi gotineke din, nivîskarên ji bilî Kurdên Îranê (Kurd, Fars, Tirk, Ereb û ên din) yan Rojavayî çi tiştî derbarê Kurdan de û bi çi meylê dinivîsin.

Lêkolînên hêjayî behskirinê yê derbarê Kurdan de ku ji hêla nivîskar û lêkolînerên kurdîxêv û kurdîneaxêv ve –wekî mînak lêkolînerên Rojavayî, Tirk, Faris û Ereb- bi awayekî giştî û lêkolînên Kurdên li welatên Îran, Turkiye, Suriye û Iraqê niştecîh bi taybetî hatine şayesandin. Girîngtirîn behemeke destpêkê ya ji bo vê qadê ji aliyê Bruinessen ve hatiye amadekirin.⁴ Wî di gotara bi navê “Lêkolînên Kurdî li Rojavayê Ewropayê û Navenda Ewropayê” de bi berfirehî qala xebatên lêkolîner, diplomat û saziyên lêkolînê yê Ewropayî kirine ku derbarê Kurdan de xebitîne. Li gorî wî, gelekî lêkolînên derbarê Kurdan de ji hêla diplomat

çavkanîyên Farisî û Îngilîzî yan çavkanîyên wergerandî ji bo kurdîxêvan û bilî kurdîxêvan in. Ji ber vê yekê, çavkanîyên ku bi Farisî hatine wergerandin, nehatine jibîrkin û di vê gotarê de ev çavkanî, wekî berhemên qada Kurdolojiya Îranê hatine hesibandin.

4 Martin van Bruinessen, “Kurdish Studies in Western and Central Europa”, *Wiener Jahrbuch fur Kurdische Studien*, 2 (2014), 17-18.

û sefirên dewletên Ewropa û Rûsyayê ve hatine nivîsîn. Wekî; Nikitine,⁵ Edmonds,⁶ Minorsky,⁷ Rich,⁸ Noel⁹. Van kesan lêkolînên li ser cihên têkel ên Kurdistanê kirine.¹⁰ Lêbelê, beriya Bruinessen, çend nivîskarên Kurd ên li Ewropayê, bi navê destpêkek bo Kurdolojiyê çap kiribûn ku cereyanên lêkolînên Kurdolojiyê di wê de derbiribûn.¹¹ Bi vî awayî, hin lêkolînên din ên Kurdolojiyê jî encama lêkolînên qadî yan ji bilî qadî ne ku ji aliyê lêkolînerên zanîngehî ve hatine encamdayîn. Wekî;

-
- 5 Basile P. Nikitine and Ely B. Soane, "The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 3:1 (1923), 69-106; Basile Basile P. Nikitine, "Ou en est la Kurdologie?" *Annali del Reale Istituto Orientale di Napoli*, 9 (1936), 1 and 121-125; Basile P. Nikitine, *Les Kurdes, Etude Sociologique et Historique* (Paris: Klincksieck, 1956).
Ev pirtûk bi Farisî hatiye wergerandin: Basil Nikitine, *Kurd ve Kurdistan: Mutalîyê Camiêşinasî ve Tarîxî, Tercumeyê Mihemed Qazî* (Tehran: Nîlûfer, 1366).
- 6 C. J. Edmonds, "Suggestions for the use of Latin Character in the Writing of Kurdish", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1931), 27- 46; C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq, 1919-1925* (London: Oxford University Press, 1957).
Ev pirtûk bi Farisî hatiye wergerandin: C.J. Edmonds, *Kurdha, Turkha, Erebha, Tercumeyê Îbrahîm Yûnisî* (Tehran: Rûzbehan, 1382).
C. J. Edmonds, *A pilgrimage to Lalish* (London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1967); C. J. Edmonds, "The Beliefs and Practices of the Ahl-i Haqq of Iraq," *Iran* (1969), 89-106; C. J. Edmonds, "Kurdish Nationalism," *Journal of Contemporary History*, 6 (1971), 87-107.
- 7 Veladimir Minorsky, "Kurdistan," in *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill, 1927); Veladimir Minorsky, "Kurds," in *Encyclopedia of Islam* (Leiden: Brill, 1927).
- 8 Claudius James Rich, *Residence in Kurdistan* (London: James Duncan and Paternoster Row, (1978).
Ev pirtûk bi zimanê Kurdî hatiye wergerandin: Claudius James Rich, *Geştî Rich Bo Kurdistan 1820*, Wergera Mihemed Heme Baqî (Seqiz: Mihemedî, 1371).
- 9 Edward William Charles Noel, *Diary of Major Noel in Special Duty in Kurdistan* (n.p., n.d.).
Ev pirtûk bi zimanê Kurdî hatiye wergerandin: Mihîcêr Noel, *Yaddaştekanî Meycêr Noel le Kurdistan*, Wergêran Hiseyn Caf, Hisên Osman Nêrgise Carî (Bîca: Bîna, Bîta)
- 10 Hewceyê gotinê ye li Îranê hin lêkolîn hene ku ji aliyê kesine ne Kurd ve hatine nivîsandin ku di pozîsyonên rêvebirî, sergerîndeyî an nizamî de cih girtine.
- 11 Ev pirtûk bi zimanê Farisî hatiye wergerandin: Qanadê Kurdo, Mesûd Mihemed, Cemal Nebez ve Ebdurehman Merûf, *Muqedimeyî Ber Kurdşinasî Der Orûpa*, Tercumeyê Mihemed Reûf Yûsifînijad (Tehran: Atîyye, 1379)

Bruinessen,¹² Gunter,¹³ Blau,¹⁴ Mann,¹⁵ Randal,¹⁶ Barth,¹⁷ Eagleton,¹⁸

-
- 12 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdi - tan* (London: Zed Books, 1992).
Ev bi zimanê Farişî û Kurdî hatiye wergerandin: Martin van Bruinessen, *Camieşinasîyê Merdomê Kurd, Axa, Şeyx, Devlet*, Tercumeyê Êbrahîm Yûnisî (Tehran: Neşrê Panîz, 1373)
Martin van Bruinessen, “Nationalismus und Religiöser Konflikt: Der Kurdische Widerstand im Iran,” in *Geschichte und Politik Religiöser Bewegungen im Iran* [Mardom Nameh, Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Mittleren Orients], ed. Kurt Gruessing (Frankfurt: Syndikat, 1981), 372-409; Martin van Bruinessen and Hendrik Boeschoten (ed.), *Evliya Çelebi in Diyarbekir: The Relevant Section of the Seyahatname Edited with Translation, Commentary and Introduction* (Leiden: Brill, 1988); Martin van Bruinessen, “Mullas, Sufis and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society,” in *Collected articles* (Istanbul: The Isis Press 2000); Martin van Bruinessen, “Kurdish ethno-nationalism versus nation-building states,” in *Collected Articles* (Istanbul: The ISIS Press, 2000).
- 13 Michael M. Gunter, “The Contemporary Roots of Kurdish Nationalism in Iraq,” *Kufa Review*, 2:1 (2013); Michael M. Gunter, “Unrecognized De Facto States in World Politics: The Kurds,” *Journal of World Affairs* (2014); Michael M. Gunter, *The Kurds Ascending* (New York: Palgrave Macmillan, 2008).
- 14 Joyce Blau, *Le Problème Kurde: Essai Sociologique et Historique* (Bruxelles: Centre Pour l’Etude des Problemes du Monde Musulman Contemporain, 1963).
Ev pirtûk bi Farişî hatiye wergerandin: Joyce Blau, *Meseleyê Kurd: Beresîyê Tarîxî ve Camieşinasî*, Tercumeyê Pervîz Emînî (Senendec: Merkezê Kurdistanşinasî, 1379)
Joyce Blau and Veysel Barak, *Manuel de Kurde: Kurmanji* (Paris: L’Harmattan, 1999); Joyce Blau, *Méthode de Kurde: Sorani* (Paris: L’Harmattan, 2000); Joyce Blau, “Kurdish Language ii. History of Kurdish Studies,” in *Encyclopedia Iranica* (2009).
- 15 Oskar Mann, *Die Mundart der Mukri-Kurden, Teil I: Grammatische Skizze, Textein Phonetischer und Persischer Umschrift; Teil II: Deutsche Übersetzung der Texte miteiner Einleitung über Inhalt und Form der Ostkurdischen Volkslyrik* [=Kurdish-Persische Forschungen, Abt. IV, Bd. 3] (Berlin: Reimer, 1906-1909); Oskar Mann and Karl Hadank, *Mundarten der Gûrân, Besonders das Kändûlâi, Auramânî und Bâdschâlânî* (Berlin: De Gruyter & Co, 1930).
- 16 Jonathan Randal, *After Such Knowledge, What Forgiveness? My Encounters with Kurdistan* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997).
Ev pirtûk bi Farişî hatiye wergerandin: Jonathan Randal, *Ba Ên Rûsvayî Çi Bexşayîşî?*, Tercumeyê İbrahîm Yûnisî (Tehran: Panîz, 1379)
- 17 Fredrik Barth, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo: Universitets Etnografiske Museum, 1953); Fredrik Barth, “Father’s Brother’s Daughter Marriage in Kurdistan,” *Southwestern Journal of Anthropology*, 10:2 (1954), 164-171.
- 18 William Eagleton, *The Kurdish Republic of 1946* (London: Oxford University Press, 1963).

Chailand,¹⁹ Kutchera,²⁰ King,²¹ Natali²² û Mc Dowall²³. Berhemên van kesên navborî bi piranî wekî pirtûk weşiyane. Digel van, hejmareke berheman jî bi pênûsên nivîskarên Kurd derketine ku bi gelemperî ji Kurdên Îranê û Kurdên welatên derdor û yên ku li Rojavayê niştecih in. Wekî mînak; Bedlîsî,²⁴ Qasimlo,²⁵ Valî,²⁶ Yasimî,²⁷

-
- 19 Gerard Chailand (ed.), *A People Without a Country: The Kurds and Kurdistan* (London: Zed Books, 1980); Gerard Chailand (ed.), *Kurdistan und die Kurden* (Gottingen: Gesellschaft für Bedrohte Völker, 1984).
- 20 Chris Kutchera, *Le Défi Kurde ou le Rêve fou de l'Indépendance* (Paris: Flammarion, 1997). Ev pirtûk li Kurdîstana Îraqê bi zimanê Kurdî hatiye wergerandin. Chris Kutchera, *The Kurdish Challenge* (Paris: Bayard, 1997); Chris Kutchera, *Le Mouvement National Kurde* (Paris: Flammarion, 1979). Ev pirtûk bi Farsiî hatiye wergerandin: Chris Kutchera, *Conbîşê Milîyê Kord*, Tercumeyê Îbrahîm Yûnis (Tehran: Neşrê Panîz, 1370).
- 21 Diane King, *Kurdistan on the Global Stage: Kinship, Land, and Community in Iraq* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2013).
- 22 Dennis Natali, *The Kurdish Quasi-State: Development and Dependency in Post-Gulf War Iraq* (New York: Syracuse University Press, 2010); Dennis Natali, *The Kurds And the State: Evolving National Identity in Iraq, Turkey, And Iran* (New York: Syracuse University Press, 2005).
- 23 David McDowall, *Kurdish Modern History* (London: I. B. Tauris, 2001). Ev pirtûk bi Farsiî hatiye wergerandin: David McDowall, *Tarîx-î Muasirê Kurd*, Tercumeyê Îbrahîm Yûnisî, (Tehran: Neşrê Payîz, 1383)
- 24 Pirtûka wî ku bi orjînal bi zimanê Farsiî di dewra Safevîyan de hatiye nivîsandin, cara yekem di salên 1970yî de bo zimanê Kurdî hate wergerandin û li Bexdayê hate çapkirin. Yekemîn çapa wî ya li Îranê di sala 1360an de çap bûye: Şerefxanê Bedlîsî, *Şerefname*, Wergêr Ebdulrehman Şerefkendî (Hejar), (Tehran: Bîna, 1360).
- 25 Abdul Rahman Ghassemlou, *The Kurds and Kurdistan* (Prague: Czechoslovak Academy of Sciences and London: Collet's, 1965). Ev pirtûk bi zimanê Kurdî hatiye wergerandin: Ebdulrehman Qasimlo, *Kurdistan û Kurd*, Wergêr Ebdulah Hesenazade (Silêmanî: Bîna, 2014)
- 26 Abbas Vali (ed.), *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism* (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2003); Abbas Vali, *Kurds and the State in Iran: The Making of Kurdish Identity* (London: I.B.Tauris, 2011). Wergera beşa encamê ya vê pirtûkê di hejmarên 75-76an ên kovara *Zirêbarê* de bi zimanê Farsiî hatiye weşandin. Abbas Vali, *Modernity and the Stateless: The Kurdish Question in Iran* (London: I.B.Tauris, 2015); Abbas Vali, "The Kurds and Their 'Others': Fragmented Identity and Fragmented Politics," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 17:2 (1998). Ev gotar di sala 1382an de di hejmara sêyan ya kovara *Rave* (1381) de bi zimanê Farsiî hatiye wergerandin.
- 27 Reşîd Yasimî, *Kurd ve Peyvestegîyê Nijadê An* (Tehran: Naşirê Çap, 1325).

Nûrî Paşa,²⁸ Tevhîdî,²⁹ Bozarslan,³⁰ Medenî,³¹ Serdeştî,³² Mihemedpûr,³³ Ûrya Qani,³⁴

- 28 Îhsan Nûrî Paşa, *Tarîx ve Rîşeyê Nijadê Kurd* (Tehran: Encûmenê Îranşinasî Kurd Madî, 1333).
- 29 Kelîmullah Tevhîdî, *Hereketê Tarîxîyê Kurdha bi Xorosan* (Meşhed: Intîşaratê Tûs, 1366). Ev berhem bi awayekî şeş cildî di navbera salên 1366 û 1378an de bi destên çend weşangeran hatiye wergerandin.
- 30 Hamit Bozarslan, "Entre la 'Umma et le Revolution: l' Islam Kurde au Tournant du Siecle," MERA occasional paper, *Amsterdam: Middle East Research Associates* (1992); Hamit Bozarslan, "Remarques sur l'Histoire des Relations Kurdo-Armeniennes," *Journal of Kurdish Studies*, 1 (1995), 55-76; Hamit Bozarslan, *La Question Kurde: États et Minorités au Moyen-Orient* (Paris: Presses de Sciences Po., 1997); Hamit Bozarslan, *Conflit Kurde: le Brasier Oublié du Moyen-Orient* (Paris: Collection Mondes et Nations /Autrement, 2009); Hamit Bozarslan, "Un recit de vie non Autorise," in *Joyce Blau: L'Éternelle Chez les Kurdes*, eds. Hamit Bozarslan and Clemence Scalbert Yucel (Paris: Institut Kurde de Paris, 2013), 13-24.
- 31 Seîd Medenî, *Kurd û Stratejîyê Dewletan* (Bîca: Bîna, 1370)
- 32 Yasîn Serdeştî, *Kurdekanî Îran* (Silêmanî: Serdem, 2003)
- 33 Ehmed Mihemedpûr, *Tecrûbeyê Novsazî: Pêjohîşî Der Tovsee ve Tegyîratê Ictimaî Der Mînteqeyê Hewremanê Kurdistan* (Tehran: Camîşinasan, 1392); Ehmed Mihemedpûr, *Ez Sûnnet be Novsazî: Mûtalîyê Etnografîkê Şehrê Serdeşt Der Kurdistanê Îran* (Tehran: Camîşinasan: 1392). Ehmed Mihemedpûr ve Tavge Huseynpûr, "Cihanîşoden ve Baznûmayîyê Hûvîyetê Ferhengî Der Mûzîqîyê Kurdî (Lêkolîna Dîyardeyên Pêkanîna Muzîka Xwendekarên Kurdê Zanîngeha Gilanê)," *lêkolînên mirovnasîyê, heyama 2yê, hejmara 2yê* (1391), 89-116; Ehmed Mihemed, Celîl Kerîmî ve Neşmîl Merûfpûr, "Mûtalîyê Tefsîrîyê Baznûmayîyê Zen Der Zerbulmeselhayê Kurdî (Mijara lêkolînê: Biwêjên Soranî yên Herêma Mûkrîyanê)," *Zen Der Ferheng ve Honer (lêkolîna jinan), sala çaran, hejmara sêyan* (1391), 45.
- Ahmad Mohammadpur, "Disembedding the Traditional Family: Grounded Theory and the Study of Family Change among Mangor and Gaverk Tribes of Iranian Kurdistan," *Journal of Comparative Family Studies*, 44:1 (2012), 177-198; Ahmad Mohammadpur, "The Rise and Fall of Political Movements in the Late 19th Century and First Half of 20th Century Kurdistan (An Organizational Analysis)," *Canadian Social Science*, 11:1 (2015); Ahmad Mohammadpur, "Lifestyle and Identity in Contemporary Iranian Kurdistan (A Grounded Study of Marivan City)," *Quality & Quantity: International Journal of Methodology* (2016), 1907-1928; Ahmad Mohammadpur, Nariman Mohammadi and Norbet Ross, "The Fiction of Nationalism: Newroz TV Representations of Kurdish Nationalism," *European Journal of Cultural Studies* (2016); Ahmad Mohammadpur and Mehdi Rezaei, "Promoting Survival: A Grounded Theory Study of Consequences of Modern Health Practices in Ouramanat Region of Iranian Kurdistan," *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 5 (2010), 2.
- 34 Merîvan Ûrya Qani, *Nasyonalîsm ve Sefer* (Silêmanî: Rehend, 2005).

Şeyhûlîslamî,³⁵ Gadani,³⁶ Huseynpûr,³⁷ Yildiz,³⁸ Îzadî,³⁹ Baban,⁴⁰ Caban,⁴¹ Heyatî,⁴²

-
- 35 Jaffer Sheyholislami, “Kurdish in Iran: A Case of Restricted and Controlled Tolerance,” *I - International Journal of the Sociology of language* (2012), 217; Jaffer Sheyholislami, “It is the Hardest to Keep: Kurdish as a Heritage Language in the United States,” *International Journal of the Sociology of Language*, 237, (2016), 75–98; Jaffer Sheyholislami, “Language Policy and Planning: Identity and Rights in Iraqi Kurdistan,” in *Minority Language in Today’s Global Society*, eds. G. Kunsang, A. Snaveley and T. Shakya (New York, NY: Trace Foundation, 2015), vol. 2, 106-128; Jaffer Sheyholislami, “Linguistic Minorities on the Internet,” in *Computer-Mediated Communication Across Cultures: International Interactions in Online Environments*, eds. Kirk St. Amant and Sigrid Kelsey (Information Science Reference, 2012).
Hejmareke ji gotarên Şeyhûlîslamî di kovara Kurdî ya *Zirêbarê* de di hejmarên 83-4an de bi Kurdî hatine wegerandin.
- 36 Celîl Gadani, *Pencah Sal Xebat*, Kurtemêjûyekî Hizbî Dîmokratî Kurtistanê Êran (Kurteyeye Dîroka Partîya Demokratîk a Îranê) (Kurdîstana Iraqê: Bîna, Bîta).
- 37 Amir Hassanpour, *Nationalism and Language in Kurdistan, 1918-1985* (San Francisco: Mellen Research University Press, 1992); Amir Hassanpour, “The (Re)Production of Patriarchy in the Kurdish Language,” in *Women of a Non-State Nation: The Kurds*, ed. Shahrzad Mojab (Costa Mesa, CA, Mazda Publishers, 2001), 227-263; Amir Hassanpour, “The Politics of a-Political Linguistics: Linguists and Linguicide,” in *Rights to Language: Equity, Power and Education*, ed. Robert Phillipson (Mahawi, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, In. Publishers, 2000), 33-49; Amir Hassanpour, “State Policy on the Kurdish Language: The Politics of Status Planning,” *Kurdish Times*, 4:1-2 (1991), 42-85.
- 38 Kerim Yeldiz, *The Kurds in Syria: The Forgotten People* (London: Pluto Press, 2005); Kerim Yeldiz, *The Kurds in Turkey* (London: Pluto Press, 2005); Kerim Yeldiz, *The Kurds in Iraq: The Past, Present and Future* (London: Pluto Press, 2004); Kerim Yeldiz, *The Kurds in Turkey: EU Accession and Human Rights* (London: Pluto Press 2005). Her du pirtûkên pêşîn ên Yildiz bi Farişî hatine wergerandin.
- 39 Mehrdad Izadi, “The Sharafnama: The History of the Kurdish Nation – 1597,” *Being the First of the Seven-Volume Critical Translation and Extensive Commentary of the Late Medieval Work on Kurdish History* (Costa Mesa: Mazda, 2005); Mehrdad Izadi, *The Kurds: A Concise Handbook* (Washington & London: Taylor & Francis, 1992).
Ev pirtûk di sala 1998an de bi Fransî, di sala 2004an de bi Tirkî û di sala 2007an de bi Kurdî hatiye wergerandin û di Farişî de jî derçûye.
- 40 Ayad Baban, *The Kurd: The Story of a Nation’s Survival* (AuthorHouse, 2008).
- 41 Dana Caban, *Kurds a Nation Frozen In Time* (AuthorHouse, 2009).
- 42 Khalid Khayati, “From Victim Diaspora to Transborder Citizenship? Diaspora Formation and Transnational Relations Among Kurds in France and Sweden” (PhD Thesis; Linköping University, 2008).

Kebî,⁴³ Kendal,⁴⁴ Vanlî,⁴⁵ Kerimî,⁴⁶ Berzûyî,⁴⁷ Ocelan,⁴⁸ Elyasî,⁴⁹ Metîn,⁵⁰ Xedîv,⁵¹ Nebez,⁵² Ebrîşîmî,⁵³ Qadirî,⁵⁴ Emînpûr,⁵⁵ û Veledbeygî.⁵⁶

-
- 43 Marouf Cabi, “The Clashes of National Narratives and Marginalization of Kurdish– Iranian History” (MA Thesis; Department of History, Iranian Studies, the University of St. Andrews, Scotland).
- 44 Kendal, “Introduction: Les Kurdes sous l’Empire ottoman,” in *Les Kurdes et le Kurdistan*, ed. Gerard Chaliand (Paris: Maspero, 1978), 31-68; Kendal, “Le Kurdistan de Turquie,” in *Les Kurdes et le Kurdistan*, 69-153.
- 45 Ismet Cheriff Vanly, *Le Kurdistan Irakien: Entité Nationale: Étude de la Evolution de 1961* (Neuchatel: Editions de la Baconniere, 1970); Ismet Cheriff Vanly, *Die Nationale Frage Türkisch-Kurdistan: Eine Übersicht mit Historischem Hintergrund* (Frankfurt am Main: Komkar, 1980); Ismet Cheriff Vanly, *Kurdistan und die Kurden* (Göttingen: Gesellschaft für Bedrohte Völker, 1988).
- 46 Celîl Kerimî, *Nezeriyeyê Posistimrarî ve Kurdşinasî* (Tehran Neşrê Ney, Zîrê Çap).
- 47 Mûctebî Berzûyî, *Ovzayê Sîyasî Kurdistan* (Tehran: Fikrê Nû, 1378).
- 48 Gelekî nivîsên Ebdulah Ocelan ên derbarê Kurdistanê de li ber dest hene ku hin ji wan bi Kurdî û Farisî hatine wergerandin. Wekî mînak; hin ji wan ên girîngtirin ev in ku wekî pirtûk bi inglîzî derketine: Abdulla Ocalan, *Prison Writings: The Road Map to Negotiations*, trans. Havin Guner (International Initiative Edition/ Mesopotamia, 2012).
- 49 Barzoo Eliassî, *Statelessness and Belonging: The Case Study of Kurdish Youth in Sweden in New Dimensions of Diversity in Nordic Culture and Society* (Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2016); Barzoo Eliassî, “Statelessness in a world of Nation-States: The Cases of Kurdish Diasporas in Sweden and the UK,” *Journal of Ethnic and Migration Studies* (2016), 1-17.
- 50 Kamiran Metîn derbarê modernîteya Îranê de gelekî lêkolîn pêk anîne. Lêkolînên wî yên derbarê Kurdistanê de piranî wekî notan di kovar û malperên sosyal de û gotûbêjên di konferansan de ne. Wekî mînak binêrin:
Kamran Matin, “The Kurds and American Neo-Liberalism,” at www.Counterpaunche.org;
Kamran Matin, “Why is Turkey Bombing the Kurds?” at <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/kamran-matin/why-is-turkeybombing-kurds>;
Kamran Matin, “Kobani: What’s in A Name?” at <https://thedisorderofthings.com/2014/10/15/kobani-whats-in-a-name/>.
- 51 Piranîya berhemên Xedîv wekî notan in ku derbarê rewş û guherînên her çar parçeyên Kurdistanê de ne. Wekî mînak bala xwe bidin Selahedîn Xedîv, “Kûdeta, Kurdha ve Erdogan,” di *Kurdpressê* de ye; Selahedîn Xedîv, “Kurdha der Şetrencê Sîyasîyê Sûrîye,” di malpera nûçeyên vekolînî ya Ziryane de ye.
- 52 Cemal Nebez, *Zimanî Yekgirtûyî Kurdî* (Elmanya, Bambûrg: Yekitîyî Neteweyî Xwêndekarani Kurd le Ewrûra, 1976).
- 53 Ebdulah Ebrîşîmî, *Meseleyê Kurd der Xavermîyane ve Ebdulah Ocelan* (Tehran: Tûkilî, 1394).
- 54 Farangis Ghaderi, “The Emergence and Development of Modern Kurdish Poetry” (PhD Dissertation; Institute of Arab and Islamic Studies, University of Exeter).
- 55 Salih Emînpûr, *Ceng ve Diplomasî Ber Serê Teqsimê Kurdistan* (Tehran: Neşrê Ihsan, 1394).
- 56 Behram Veledbeygî, *Ber Tarkê Tûfan*: Mola Mûstefa Barzanî be Rivayetê Metbûatê Îran ez 1324-1358 (Tehran: Salis, 1395).

Em dikarin hin mijaran jî bi bîr bînin ku ji lêkolînên nivîskarên ne Kurd ên li Îran, Turkiye û Iraqê derçûne. Wekî mînak; dikarin navên Şemîm Hemdanî,⁵⁷ Intisar,⁵⁸ Ozoglu,⁵⁹ Cebâr,⁶⁰ Guneş,⁶¹ Ehmedî,⁶² Kûhî Kemalî,⁶³ Celayîpûr,⁶⁴ û Mehmûdî⁶⁵ bi bîr bînin. Li gorî kesên ku ev lêkolîn pêk anîne, şeweya lènêzîkbûna wan a Kurdan û encamjêderxistina wan jî meseleyên Kurdistanê, ji aliyê pêşkêşkirin û hûrbûnê ve cudahî derxistine holê. Ev gotar bi awayekî giştî qesta mijarên berfireh dîkin. Ji dîrokê heta siyasetê ta zîman û wêjeyê, jîyan û nasyonalîzm li penaberiyê, bûne qada lêkolînê ya van gotaran. Divê bê gotin ku di hin lêkolînên van gotaran de li ser Kurdistana Îranê nehatiye rawestandî, wekî mînak; di lêkolînên Edmonds û Randal de yan jî hin lêkolîner di hin xebatên xwe de li ser Kurdistana Îranê hûrbûne. Wekî mînak; Kinnane⁶⁶ yan McDowall. Hin jî wan jî bi taybetî li ser Kurdistana Îranê lêkolîn kirine. Wekî mînak; Nezîr Velî û Kûhî Kemalî û Serdeştî.

Em dikarin lêkolînên ku derbarê Kurdistana Îranê de hatine kirin, li gorî welatê nivîskaran jî dabeş bikin. Wekî mînak; nivîskar û pisporên mîna Qasimlo,

-
- 57 Mihemedesger Şemîm Hemdanî, *Kitabê Kurdistan* (Tebîz: Kitابخaneyê Saadet ve Sirûş, 1312). Weşanxaneyê Medberê ev pirtûk di sala 1370yan de li Tehranê bi navê *Kurdistanê* jî nû ve çap kir.
- 58 Nader Entessar, *Kurdish Ethnonationalism* (Boulder, CO: Lynne Rienner, 1992). Ev pirtûk di sala 1391ê de bi naveke cuda bi Farisî hatiye wergerandin: Nadir Intisar, *Sîyasetê Kurdha der Xavermîyane*, Tercumeyê Irfan Qaniî Ferd (Tehran: Neşrê Ilm, 1391).
- 59 Akan Ozoglu, *Kurdish Notables and the Ottoman State* (New York: State University of New York Press, 2004).
- 60 Faleh A. Jabar, *The Kurds: Nationalism and Politics* (London: Saqi Books, 2007).
- 61 Cengiz Gunes, *The Kurdish National Movement in Turkey: From Protest to Resistance* (New York: Rotledge, 2011).
- 62 Hemîd Ehmedî, *Qovmîyet ve Qovmîyetgerayî der Îran*, Efsane ve Vaqîyet (Tehran: Neşrê Ney, 1377).
- 63 Farideh Koohi-Kamali, *The Political Development of the Kurds in Iran* (Basingstoke and New York: Palgrave MacMillan, 2003).
- 64 Hemîd Riza Celayîpûr, *Kurdistan ve Ilal Tedavûmê Bûhranê An Pes Ez Inqîlabê Islamî* (Tehran: Vezaretê Ûmûrê Xariciye, 1372); Hemîd Riza Celayîpûr, *Qazî Mihemed: Kurdistan der Salhayê 1320-1324* (Tehran: Emîr Kebîr, 1369); Hemîd Riza Celayîpûr, *Firaz ve Firûdê Conbişê Kurdî 1357-1367* (Tehran: Levçê Nov, 1385). Pirtûka Qazî Mihemed di sala 1386an de bi Kurdî hate wergerandin: Hemîd Celayîpûr, *Qazî Mihemedpûr*, Wergêr Îbrahîm Wirtî (Tehran: Tûkilî, 1386).
- 65 Nadir Mehmûdî, *Hizbî Demokrati Kurdistanî Îran* (Tehran: Mûesseyê Mûtalaat ve Pêjohîşayê Sîyasî 1394).
- 66 Derk Kinnane, *The Kurds and Kurdistan* (Oxford: Oxford University Press, 1972) Ji vê pirtûkê du werger di zîmanê Farisî de hene. Wekî mînak binêrin Derk Kinnane, *Kurdha ve Kurdistan*, Tercumeyê Îbrahîm Yûnisî (Tehran: Mûesseseyê Intîşaratê Nîgah, 1372). Herwiha, ev pirtûk li Kurdistana Îraqê bi zîmanê Kurdî hatiye wergerandin.

Velî, Xeyatî, Elyasî, Metîn, Xedîv û Medenî ji Kurdistanana Îranê ne. Digel vê, van nivîskaran xebatên xwe tenê li ser Kurdistanana Îranê nekirine. Bo mînak; Qasimlo bi nêrîneke Marksîzma klasîk li hemû Kurdistanê nihêriye, Metîn bi nêrîneke çepa nû li Kurdistanana Turkiye û Suriyeyê nihêriye û Ebbas Valî di lêkolînên xwe yên dawî de bêhtir berê xwe daye lêkolînên derbarê Kurdistanana Îranê de. Em dikarin mijarên lêkolînê yên ku derbarê Kurdistanana Îranê de hatine kirin bi awayekî zeltir dabeş bikin. Bo mînak; di arşîva lêkolînên Kurdnasiya Kurdistanana Îranê de gelekî çavkaniyên hêja yên di qadên dîrokî, siyasî, civakî, çandî, zimanî û çandnasî, muzîkî, oto-biyografîk, arşîvnasî, roman û wêje, lêkolînên neteweyî û monografîkê de hene. Awayekî din a dabeşkirinê jî, li gorî pîvanên vegêrana lêkolînên Kurdî ne. Bo mînak; lêkolînên ku di çarçoveya vegêrana neteweperweriya Kurdî yan jî vegêrana neteweperweriya Farişî-Îranî de ne.⁶⁷ Di vê gotarê de digel rawestîna li ser mijarên lêkolînan, dê nêrînek bo qada vegêrannasiyê jî bê dayîn. Wekî dawî em dikarin Kurdnasiya li Îranê ji hêla qada erdnîgarî û mijara vekolînî ve jî dabeş bikin. Yanî Kurdan di lêkolînên xwe de kîjan qadên erdnîgariyê wekî Kurdistanê fikirîn û ên ne Kurd çi fikirîn? Di berdeewama vê gotarê de dê hewl bê dayîn ku xalên navborî bîn lêkolînkirin.

3. LÊKOLÎNÊN DÎROKÎ/SIYASÎ YÊN KURDISTANÊ

Lêkolînên dîrokî û siyasî yên Kurdistanê ji hev cihê nabin, lewre beşeke mezin a ku wekî dîroka Kurdistanê heta îro hatiye dîtin, heta radeyeke mezin a wê, guherîn û bûyerên siyasî ne; bi kurtî têkoşînên Kurdan, rabûn û rûniştina wan in. Di rastiyê de, mijarên dîrokî-siyasî li Kurdistanê ew qas di nav lêkolînên Kurdnasiyê de serwer bûne ku mijarên dîroka civakî ber bi goşeyekê ve hatiye durrxistin. Di vê mijarê de em dikarin *Şerefnameyê*, berhema Şerefxanê Bedlîsî,⁶⁸ wekî berhema pêşîn a berhevkar bizanin ku bi şîrove û li gorî riwayetên destanî û dîrokî behsa dîroka Kurdan kiriye. Ev pirtûka ku di sedsala 16an a mîladî de hatiye nivîsandin, digel bibîrxistina gotetegotên destanî yên derbarê koka Kurdan de, bi awayekî termînolojîk, qala herêm û eşîrên biçûk û mezin ên Kurdan kiriye ku li împaratoriya Osmanî û Safewî niştetih in. Bi awayekî din ku em dikarin bibêjin vê pirtûkê qala dîroka dewletên herêmî yên Kurdistanê û bûyerên çend sedsalan ên wan dewletan kiriye. Bedlîsî qala bûyerên siyasî û rêvebirî û bi hindik be jî bi baldariyeke tam, qala jiyana civakî ya Kurdan kiriye. *Şerefname* yekem berhem e ku bi

67 Divê bê gotin ku neteweperweriya Îranî neteweperweriya Farişî di hundirîne û ev têgeh ji bo gelên nefariş wekî Loran û Tirkan jî derbasdar e.

68 Şerefxan bin Şemsedîn Bedlîsî, *Şerefname: Tarîxê Mufeselê Kurdistan*, be Ihtimamê Vlademîr William Josef (Tehran: Esatîr 1378)

awayekî giştî çarçoveyê nasnamesazî, siyasî û erdnigariyê ji bo Kurdistan daniye.

Di vê navberê de em dikarin navê hin berhemên pêşîn ji bi bîr bixin. Wekî; Hedîqeyê Nasiriye ve Miratîlzefer ve Eyalat ve Tevayîfê Kurd,⁶⁹ Tehfeyê Nasiriye,⁷⁰ Zebedetul Tevarîxê Senedecî,⁷¹ Lebul Tevarîx,⁷² Hedîqeyê Emanûllahî,⁷³ Seyrul Elekrad,⁷⁴ Tarîxê Selatînê Oraman⁷⁵ û Tarîxê Erdelan⁷⁶. Bo mînak; Hedîqeyê Nasiriye ve Miratîlzefer digel erdnigariya xwezayî ya Kurdistanê, behsa dîrokçeya serdarên Erdelan û serdarên neherêmî yên di sedsala 12an a heyvî de dike. Pirtûka Lebul Tevarîx, ku di sala 1249ê heyvî de hatiye nivîsandin, bûyerên siyasî yên serdarên Erdelanê bi awayekî baş neqil kiriye.

Di sedsala 19an de berhemên din ên derbarê Kurdistanê de derketin meydanê ku yek ji van *Sefernameyê Rich* e. Ev pirtûk di sala 1820an de derketiye û tê de derbarê herêmên Kurdistana li ser împatoriya Osmaniyan û qismek ji herêmên Kurdistana Îranê de ku li ser împatoriya Qaçaran bû, agahî cih digirin.⁷⁷ Rich di vê *Sefernameyê* de derbarê bûyerên siyasî û civakî yên bajarê Silêmaniyê û derdora wî û Kurdistana Îranê û bi taybetî Senendecê de me agahdar dike. Berhemên bi vê cureyê, gav bi gav berfirehtir bûn. Em dikarin di vê cureyê de berhema Vasili Nikitin a berfireh nişan bidin ku demekê wekî dîplomatê Rûsyayê li Ûrmiyeyê maye û pirtûka xwe ya bi navê *Kurd û Kurdistanê* li ser Kurdistanê û Kurdistan, wekî Kurdên Îranê, bi lêkolînên civaknasîyê nivîsandiye.⁷⁸

Pirtûka *Zobdeyê Tarîxê Kurdistan* berhemeke bijarte ya Emîn Zekî Beg e, ku nivîskarekî Kurd e û serbazekî împatoriya Osmanî û dewleta nû ya Iraqê bû, yek ji berhemeke berfireh e ku derbarê dîroka Kurdistan de hatiye nivîsandin.⁷⁹ Wî

-
- 69 Elî Ekber Vaqîînigar, *Hedîqeyê Nasirî: Cografya ve Tarîxê Kurdistan* (Tehran: Tûkilî, 1364); Elî Ekber Vaqîînigar, *Eşayir ve Eyalat ve Tevayîfê Kurd* (Tehran: Tûkilî, 1377).
- 70 Mîrza Şekerelah Senendecî, *Tehfeyê Nasirî der Cografya ve Tarîxê Kurdistan ve Panc Meqale der Morîdê Qebayilê Kurd* (Tehran: Emîrê Kebîr, 1375).
- 71 Mela Mihemed Şerîf Qazî, *Zebedetul Tevarîxê Senendecî* (Tehran: Tûkilî, 1379).
- 72 Xosro bin Mihemed bin Menûçehrê Erdelanî, *Lebul Tevarîx* (Tehran: Kanûnê Xanevadegîyê Erdelan, 1356).
- 73 Mîrza Şekerelah Senendecî, *Hedîqeyê Emanûllahî* (Tehran: Mûesseseyê Tarîx ve Ferhengê Îran, 1366).
- 74 Ebdûlqadir bin Rustemê Babanî, *Seyrul Ekrad: Der Tarîx Cografyayê Kurdistan* (Tehran: Tûkilî, 1377).
- 75 Ebdûlah bin Ebdûlezîz Şeydayê Merdûxî, *Tarîxê Selatînê Oraman ve Tarîxê Siyasîyê 1000 Saleyê Oraman* (Senendec: Pertevbiyan, 1383).
- 76 Mestûre Erdelan, *Tarîxê Erdelan* (Senendec: Bîna, 1326).
Ev pirtûk di sala 1988ê mîladî de li Iraqê bi zimanê Kurdî jî hatiye wergerandin û çapkirin.
- 77 Rich, *Geştîyê Rich bo Kurdistan*.
- 78 Nikitin, *Kurd û Kurdistan*.
- 79 Emîn Zekî Beg, *Zobdeyê Tarîxê Kurdistan*.

dixwest di arşiv û pirtûkxaneyên Osmanî de bi isnad û belgeyan dîroka Kurdan vekole. Lewra, armanca lêkolîna xwe li ser destanan û belgeyên nivîskî diyar kir ku derbarê koka Kurdan û çanda wan de ne. Ev pirtûk, ku ji bo zimanê Farisî hatiye wergerandin, li Îranê di nav berhemên çavkanî de tê dîtin; lewra xwediyê girîngiyek e. *Kurd ve Peyvestegiyê Nijadî*, berhema Reşîd Yasimî, berhemeke girîng a din e ku li Îranê di dema Pehlewîyê pêşîn de hatiye nivîsandin.⁸⁰ Vê pirtûkê bi taybetî cih daye mijara peydabûna nijada Kurdan. Wisa ku ev pirtûk bergiriyê-ke rejîma Pehlevî bû, ji bo ku li hemberî pirtûka Zekî Beg bisekine. Yasimî, bi gelemperî di vegotina xwe ya Îranperwer-Farisperwera wê çaxê de, ne tenê hewl dide ku bi belge û delîlan koka nijada Kurdan eşkere bike, belkî gumanên ji ber gengeşiya Kurdan derketî jî ji holê rake.⁸¹

Di sedsala 20an de, lêkolînên dîrokî-siyasî yên derbarê Kurdan de lezgîniyeke xurt girt ku gelekî ji wan bi awayekî, cih dane Kurdîstana Îranê jî. Piraniya van berheman ji aliyê nivîskarên Rojavayî hatin nivîsandin ku dûre bi zimanê Farisî weşîyan û em dikarin di nav wan de hin berheman bi bîr bînin. Wekî; Kuchra,⁸² Nikitin,⁸³ McDowall,⁸⁴ Kinan,⁸⁵ Aegleton⁸⁶ çend ji wan in.⁸⁷ Berhemên navborî bi zimanên Kurdî û Farisî hatine wergerandin. Lewra, tevî ku nivîskarên Rojavayî ev berhem nivîsandine, em dikarin çavkaniyên wiha hêja ji bo jinûve xwendinên dîrok û siyaseta Kurdan, Kurdên Îranê jî di nav de, berçav bigirin. Berhema Nikitin ne di nav de, ku bêhtir wekî civaknasî/antropolojîk dixuye, berhemên din zêdetir bala xwe dane ser bûyerên siyasî yên beriya Şoreşa Îslamî ya Îranê. Kêman em dikarin bûyerên piştî şoreşê yên li Kurdistanê û siyaseta dewletê ya li ser vê herêmê bibînin. Behsên sereke yên van çavkaniyan, vekolîna serhildana Îsmail Axayê Simko (1910-1929) û piştî vê jî, bi taybetî avabûna Komara Mehabadê ye ku di sala 1946ê mîladî de pêk hatiye. Aegleton yek ji berfirehtirîn berhemeke derbarê komara Kurdistanê de nivîsandiyê. Kuchra jî bi hûrgilî li ser serhildana Simko û Komara Mahabadê rawestiyaye. Di gelek berbemên wergerandî yên derbarê Kurdîstana Îranê de, dîmena kronolojîk a bûyeran gelekî ber bi çav bûye

80 Yasimî, *Kurd ve Peyvestegiyê Nijadîyê An*.

81 Sîrwan Xosrûzade, "Neqđ ve Berresîyê Kitabê Kord ve Peyvestegiyê Tarîx ve Nijadîyê ve Eserê Gulam Riza Reşîd Yasimî," *Zerîbar*, Şomareyê 81-82 (1392), 231-138.

82 Kuchra, *Conbişê Millîyê Kurd*.

83 Nikitin, *Kurd ve Kurdistan*.

84 McDowall, *Tarîxê Muassirê Kurd*.

85 Kinan, *Kurd ve Kurdistan*.

86 Aegleton, *Cumhurîyê 1946ê Kurdistan*.

87 Divê bê gotin ku hejmara lêkolînên heyî yên derbarê Kurdan de û bi taybetî yên derbarê Kurdên Îranê de ji van zêdetir in, lê ji ber ku bi zimanê Farisî nehatine wergerandin, bi istisnayê çend xalan, li vê derê navê wan nehatine bilêvkirin.

û qala wan kesên ku di van bûyerên Kurdistanana Îranê de cihgirtî ne, hatiye kirin. Di vê pirtûkê de di şayesandina bûyerên Kurdistanana Îranê de ta radeyekê, mantiq û rêbazên wekhev li ber çavan hatine girtin. Di pirtûkê de bi dûmenên kevneşopî û eşîrî serhildanên Kurdistanê hatine derpêşkirin û pişgirî yan jî tevlibûnên hêzên derveyî, wekî alîkariya şoreşî bo Komara Mehabadê, hatine behskirin. Em dizanin ku ev tevlibûnên derveyî li ser guherîna nêrînên neteweperweriyê û nasnamesaziyê yên li Kurdistanê xwedî bandor bûne. Digel van, pirtûka *Tarîxê Muasirê Kurd*, berhema McDowall, ligel bûyerên Kurdistanana Mûkriyan⁸⁸ cih daye bûyerên siyasî û rêveberiyê yên herêmên din ên Kurdistanana Îranê, wekî Kirmanşahê. Ev tişt e ku em bê guman dikarin di berhemên din ên Rojavayîyan de jî bibînin. Ji aliyekî ve rawestana van berhemên navborî ên ku li ser serhildanên Kurdan ên beriya 1979an in û ji aliyekî din ve xwendina rabûn û têkçûna serhildanên li beşên din ên Kurdistanê, yanî li Iraq û Turkiyeyê, bûne sedem ku ev berhem gelek caran li Îranê bêne çapkirin.⁸⁹

Digel berhemên nivîskarên Rojavayî yên derheqê dîrok û siyaseta Kurd û Kurdistanana Îranê de, hin berhemên jî Kurd û kesên ne Kurd nivîsandine ku hem ji Îranê hem jî ji derveyê Îranê ne. Ev berhem li ser bûyerên siyasî û rêveberiyê yên Kurdistanê ku beriya Şoreşa Îslamî û yên piştî wê rawestiyane. Di nav nivîskarên ne Kurd de em dikarin navên van kesan bi bir bînin: Zerbext,⁹⁰ Celayîpûr,⁹¹ Erfe,⁹²

-
- 88 Kurdistanana Mûkriyan beşeke Kurdistanana Îranê ye ku ji hêla siyasî-rêveberiyê ve li ser başûr û rojavaya wîlayeta Azerbaycana Rojavayî cih digire. Serhildana Simko û avakirina Komara Kurdistanê li ser vê herêmê pêk hatiye.
- 89 Wegerandin û çapkirina berhemên derbarê beşên Kurdistanê yên Iraq, Sûrîye û Turkiyeyê tu problem li Îranê dernaxîne.
- 90 Mûrteza Zerbext, *Ez Kurdistanê Iraq Ta An Sûyê Eres* (Tehran: Şîraze, 1377)
- 91 Celayîpûr, Qazî Mihemed; Celayîpûr, *Kurdistan ve Illel Tedatovê An Bûudê Ez Inqilab; Celayîpûr, Firaz ve Firûdê Conbiş Kurd*.
- 92 Huseyn Erfe, *Kurd: Yek Berresîyê Tarîxî ve Sîyasî* (Tehran, Ana, 1372).
Divê bê gotin ku Erfe di sala 1324an de serokê wargeha artêşa Îranê û ji sala 1337an ta 1340an jî balyozê Îranê yê li Turkiyeyê bûye.

Ramîn,⁹³ Ehmedî,⁹⁴ Beyat,⁹⁵ Rezmara,⁹⁶ û Fîrûzî.⁹⁷

Hinek ji van nivîskarên, hereketên siyasî û rêvebiriyê yê Kurdan û nêrînên xwedî bandor yê li ser wan rexne û lêkolîn kirine. Wekî mînak; Ehmedî di hinek beşên pirtûka *Qovmîyet ve Qovmîyetgerayî Der Îranê* de mijarên sedsala dawî yê Kurdistanê û nêrîn û angaştên neteweperweriyê yê li Îranê şîrove kirine. Wî bûyerên navborî û nêrînên li pişt wan ji karên kesên xwedanhêz, ne gelê normal, û ji hêzên biyanî zaniye. Lewra, neteweperweriyê li Îranê û lewma li Kurdistanê wekî neyînî dibîne. Celayîpûr jî di pirtûka *Firaz ve Firûdhayê Conbişê Kordî* de digel lêkolîna guherînên hereketên siyasî ya li Kurdistanê, yek jî hewl daye ku rexneya neteweperweriya nijadî ligel xurtkirina neteweperweriya rewa ya li Îranê bike.⁹⁸ Berevajî, di danezana gotara “Heq û Naheqê Mesailê Qovmî Der Îran” de, derbarê şayesandina awayê daxwazan de ku li Îranê wekî daxwazine nijadî tî vegotin, hewl dide ku ew dîmenên bêhtir reng û bêhna nijadî jê tê (ziman) ji dîmenên din (daxwazine aborî, wekhevî û rakirina firqan) cuda bike û bi nişandana dîroka Kurdan a berê ya li Îranê, mahiyeta rewşên cuda ya wan a li Îranê digel Kurdên Iraq û Turkiyeyê berawird bike û çareseriyên pêkan bo wan pênase bike. Di danezanên ve mijarê de ew, vegotin û meylan rexne dike ku di wan de serweriya dîroka Farisan û serweriya zimanê Farişî di ser gelên din yê Îranê re tî girtin.

Layiqê gotinê ye ku lêkolînên derbarê Kurdên Îranê de xwedî hêleke navneteweyî jî ne.⁹⁹ Bo mînak; Beyat di pirtûka *Şorişê Kordhayê Turkiye ve Tesîrê An Ber Revabitê*

93 Huseyn Ramîn, *Fermanê Ateş Der Kurdistanê Baxter, Kurdistan 1320-1321: Bazsaziyê Xatirat Huseyn Erfe* (Tehran: *Tarîxê Muasîrê Îran*, 1389).

94 Ehmedî, *Qovmîyet ve Qovmîyetgerayî Der Îran: Efsane ve Vaqîyet*.

95 Kave Beyat, *Şorişê Kurdhayê Turkiye ve Tesîrê An Ber Revabitê Xariciyê Îran*, 1307-1311 (Tehran: Neşrê Tarîxê Muasîrê Îran, 1376); Kave Beyat, *Kurdha ve Firqeyê Demokratê Azerbaycan* (Tehran: Şîraze, 1379); Kave Beyat, “Nehzetê Gerb,” *Gortûgo*, Şomare 61 (1393), 55-62; Kave Beyat, “Heq ve Naheqê Mesailê Qovmî Der Îran,” *Goftûgo*, Şomare 43 (1387), 12-129.

96 Sahibêlî Rezmara, *Emeliyatê Orûpa: Payîz ve Zimistan 1310 Şemsî* (Tehran: Şîraze, 1387).

97 Hemîd Riza Fîrûzî, *Cumhuriyê Kurdistan: Guzerî Ber Çigûnegiyê Peydayîş ve Çirayîyê Firûpaşî* (Senendec: Nevayê Daniş, 1388).

98 Celayîpûr piştî Şoreşa Îslamî çar sal û nîvan fermandarê bajarê Neqde, çar sal û nîvan fermandarê bajarê Mehabadê û derdorê çar salan berdestê walîyê bajarê Kurdistanê bûye.

99 Hemîd Riza Mihemedî û Huseyn Xalidî, *Jeopolîtîkê Kurdistanê Iraq* (Tehran: Neşrê Intixab, 1392); Mihemed Mubarkêşahî, *Cografyayê Siyasiyê Kurdistanê Iraq ba Tekîd Ber Meseleyê Kerkûk* (Merîvan: Evîn, 1394); Tahir Arya, “Berresî Ber Neslkûşî Der Huqûqê Beynelmîlel ba Tekîd ber Qeziyyeyê Helebçe” (Payannameyê Karşinasîyê Erşedê Huqûq Danişgahê Azadê Îslamî Vahid Tehranê Merkez, 1390); Elî Hacî Qasimlo, “Tesîrê Tehevulâtê Exîrê Xavermîyane (2011-212) Der Menatiqê Kurdistan” (Payannameyê Karşinasî Erşedê Ulûmê Siyasî Danişgahê Azadê Îslamî Vahid Tehranê Merkez, 1392); Celîl Merdadî, “Revabitê Kurd-

Xariciyê Îran, 1307-1311 de li ser têkoşîna Kurdan a li hemberî Turkiyeyê û bandora wê ya li ser siyaseta derve ya Îranê rawestiyaye. Wî di pirtûka navborî de siyaseta derveyî ya Îran û Turkiyeyê ya li hemberî hev û veguherîna Kurdan û têkoşîna wan a li Turkiyeyê vekolaye û encamek derdixe ku piştî Şerê Cihanê ya Yekem û Serhildana Agiriyê, nelihevkirinên Îran û Turkiyeyê li ser sînoran dewam kiriye û dewleta Turkiyeyê cara pêşî êdî nekariye ji hêzên Kurdan sûd wergire ji bo ku êrîş bibe ser Îranê. Di berdêla vê de, Îran cara yekem piştgiriya neyekser da şoreşgerên Kurdên Turkiyeyê. Berhemên Rezimara û Ramîn ji derbarê serkeftinên hereketên artêşî yên Riza Xan de hene ku li ser bûyerên siyasî û rêvebiriyê yên li herêma Kurdistanê ne.

Di vê çarçoveyê de, Kûhî Kemalî ji di berhema xwe ya *Tovseyê Siyasî Der Kordistanê Îran* de bûyerên Serhildana Simko, Komara Mehabadê ya 1946an û bûyerên piştî Şoreşa Îslamî ji nû ve dixwîne û vedikole.¹⁰⁰ Bi nêrîna wî, Serhildana Simko ji hêla kirinan ve xwedî rengêkî talanker û eşîrî bû, lê ji ber bandora rewşên siyasî û civakî yên herêmê reng û dirûvê neteweperweriyê jî girt. Kûhî Kemalî Komara Mehabadê tevî hemû kêmasiyên wê, yekem hereketa neteweperiya modern a Kurd û serkeftineke mezin bo geşbûn û pêşketina hereketa serxwebûnxweziya Kurdan li welatên wekî Turkiye û Iraqê dizane. Bi dîtina wî, Komara Mehabadê ji Kurdan re wêneyeke dîrokî çêkir ku tê de gelê Kurd wekî miletekî yekbeden derdiket meydanê.

Kurdên di hundir û derveyê Îranê de ji berhemên hêja derbarê siyasat û dîroka Kurdistanê Îranê de bi zimanên Îngilîzî, Kurdî û Farisî li ser vê qadê zêde kirine. Bo mînak; di nav van nivîskaran de em dikarin navên van kesan bi bîr binin: Velî, Medenî, Yasimî, Serdeştî, Berzûyî, Davûdî,¹⁰¹ Ebrîşimî, Mihemedpûr,¹⁰² Xûşhalî,¹⁰³

ha ba Eramene Ez 1905-1920” (Payannameyê Karşinasîyê Erşedê Tarîx Danişgahê Sîstan ve Belûçistan, 1388); Metleb Metlebî, “Tesîrê Kurdha Ber Revabîtê Îran ve Osmanî Ez 1914 ta 1979” (Payannameyê Karşinasîyê Erşedê Tarîx Danişgahê Sîstan ve Belûçistan, 1386); Mihe-med Asartemir, “Teherrukatê Qovmîyê Kordha ve Emnîyetê Millîyê Turkiye (1990-2008)”, (Payannameyê Karşinasîyê Erşedê Ulûmê Siyasî Danişgahê Elame Tebatabayî, 1387).

100 Koohi-Kamali, *The Political Development of the Kurds in Iran*.

Ev pirtûk her çend bi Farisî nehatiye wergerandin jî parçeyek ji lêkolînên girîng e ku derbarê Kurdistanê Îranê de hatiye nivîsandin. Beşek ji vê pirtûkê di hejmara 2yan ya kovara *Raveyê* de bi Farisî hatiye wergerandin.

101 Mihemed Riza Davûdî, *Mehebad Der Fasileyê Du Cengê Beynelmîlê Evvel ve Duvom*, 1918-1938.

102 Ahmad Mohammadpur, “The Rise and Fall of Political Movements in the Late 19th Century and First Half of 20th Century of Kurdistan”.

103 Behzad Xûşhalî, *Qazî Mihemed ve Cumhûrîyê Kurdistan Der Ayneyê Isnad* (Naşir: Behzad Xûşhalî, 1380).

Seyfî Qazî¹⁰⁴ û Qaniû Ferd¹⁰⁵. Nivîsên Valî, ku bi zimanê Îngilîzî hatine amadekirin û tenê hinek ji wan bi zimanên Kurdî û Farisî hatine wergerandin, wekî berhemên maqûltirîn û cidîtirîn tên pejirandin. Pirtûka *Kordha ve Devlet Der Îran* bi lêkolîna mekanîzmaya avakirina nasmaneya Kurdî di sedsala 20an de ya li Îranê hûr bûye.¹⁰⁶ Ew di vê pirtûkê de mercên piştî Şoreşa Meşrûtiyê û bi taybetî wextê hatina serkar a Riza Xan û şewaza reftarên wî ligel Kurdan li Kurdistanê vedikole û bi bîr dixê ku ew reftar li ser mekanîzmaya “afirandina dînan” ji bo tespîtkirina cihê “xwe”yê Farisî û ji bo tespîtkirina hakimiyeta dewletek-mileteke nû bûne. Ev xebata wî, bi awayekî ku dewama xebata wî ya pêşîn a ku bi navê “Kordha ve Dîgerîhayîşan” e ku tê de li ser avakirina nasnameya yekparçe li beşên cihê yên Kurdistanê û siyasetên cuda û curbicur ên dewletan ligel Kurdan rawestiyaye.¹⁰⁷ Ji taybetiyên serkeftî yên berhemên Valî yek ew e ku ew meylê nade ku tenê bûyerên dîrokî kronolojîk rêz bike û tenê navê wan bi bîr bixê, ew hewl dide gotara serdest, diyarkerên ku nasmaneya nû ava dikin û hereketên siyasî yên li Kurdistanê Îranê zelal bike. Valî di xebateke din a bi navê “Tebarşinasîyê Kordha: Saxtê Millet ve Huvîyyetê Millî Der Nivîstehayê Millî”¹⁰⁸ de, ku di pirtûka *Meqalatî Der Rîşehayê Nasyonalîsmê Kord*¹⁰⁹ de weşiyaye, bi awayekî gelemperî avakirina nasnameya Kurdî li Kurdistanê û bi awayekî berfireh şeweya avakirina vê nasnameyê di sedsala 20an de li Kurdistanê Îranê vekolaye.

Berzûyî di pirtûka *Vezîyetê Siyasîyê Kordistan* de bi awayekî taybet Serhildana Simko û Komara Kurdistanê dadihûrine. Di vê pirtûkê de, nivîskar ji aliyekî ve hewl daye ku hêla eşîrî û talankerîya Serhildana Simko nişan bide, serî li belge û şahidên cuda yên vê bûyerê bide; ji aliyekî din ve jî bi lêkolîna avakirina Komara Mehabadê ya di sala 1946an de hewl dide ku para hêman û hêzên derveyî, bi taybetî Yekîtiya Sovyetan a ji bo avakirin û geşbûna Komarê, nişan bide û mahiyeta xwebixweyî û neteweperwerîya Komarê kêmqiymet nişan bide.

Berhema Yasîn Serdeştî ya derbarê Kurdên Îranê de yek ji xebateke berfireh a

104 Rehîm Seyfî Qazî, *Esrarê Muhakemeyê Qazî Mihemed ve Yaraneş*, Tercumeyê Mihemed Riza Seyfî Qazî (Tebriç: Ana, 1379).

105 Irfan Qaniû Ferd, *Pes Ez Şest Sal: Zindegî ve Xatiratê Celal Talebanî*, 1933-1966 (Tehran: Ilm, 1388); Irfan Qaniû Ferd, *Tondbadê Hevadis: Goftogûyî ba Isayê Pijman* (Tehran: Ilm, 1390).

106 Valî, *Kurds and the State in Iran: The Making of Kurdish Atnicity*.

107 Ebbas Velî, “Kordha ve Dîgerîhayîşan: Hûviyê Parepare ve Siyasethayê Yekpare”, Tercumeyê Kave Destûre, Novîsa, Salê 1, Şomareyê 1 (1381), 3-38.

108 Abbas Valî, “Genealogies of Kurds: Contruction of Nation and National Edentity in Kurdish Historical Writting”, in *Essay on the origins of Kurdish nationalism* (Costa Mesa, CA: Mazda Publisher, 2003).

109 Valî, *Essays on the origins of Kurdish nationalism*.

din tê dîtîn ku derbarê lêkolînên Kurdistana Îranê de xwedî pisporiyê ye.¹¹⁰ Ew ku ji Kurdên Îraqê ye, wî di vê pirtûka xwe de bi hûrgilî cih daye Serhildana Simko û Komara Mehabadê. Tiştê eslî ku ji angaştî Serdeştî derdikeve ev e ku serhildanên navborî tevî bergirî û kêmasiyan jî serhildanên li pey edaletê bûne û hêjayê pesnê ne. Pirtûka *Kurd ve Istiratejiyê Dewletan*, berhema Seîd Medenî,¹¹¹ berhemeke din e ku bi zimanê Kurdî wekî du cild hatiye amadekirin; siyaset û stratejiyên kurt û dirêj ên dewletên Îran, Turkiye, Iraq, Sûriye û welatên din analîz dike ku derheqê pirsgirêka Kurdan de ne. Di vê pirtûkê de nivîskar hewl daye ku perdeya siyasetê van welatan a ji bo Kurdan rake. Nêrîna nivîskar a ji bo Kurdistan û Kurdan nêrîneke neteweperwer e ku li gorî daxwazên Kurdan angaştî serxwebûnê dîpat dike. Ji nav berhemên Irfan Qaniî Ferd, pirtûka *Pes Ez Şest Sal* berhemek e ku mijara wê ji bîranînên Celal Telebanî, yek ji rêberekî têkoşîna Kurdên Iraqê û serokê Komara Iraqê ye, pêk tê. Ev pirtûk her çend li ser jiyana Celal Talebanî hûr bibe jî, di naveroka xwe de cih daye mijarên dîroka modern a Îranê û hem jî kirinên hin serokên têkoşîna Kurdî ya Iraqê, wekî Mela Mustefa Barzanî, bi tundî rexne dike. Di vê çarçoveyê de, pirtûka *Tondbadê Hevadis* jî, ku mijara wê bîranînên Eysa Pijman e, bi awayekî eşkere hewl dide ku erka rêvebiriya Pehlevî û bi taybetî ya Savakê di têkoşîna Mela Mustefa Barzanî de û bi cureyeke giştî di têkoşîna Kurdên Iraqê de nîşan bide.

Digel van hemiyar, lêkolînên Kurdî yên li Îranê tenê bi van berhemên navborî sînordar nînin. Hinek lêkolînên berfireh û keys ên derbarê qada dîrok-siyasetê Kurdistanê de di kovarên çapkirî yên hundir û derveyê herêma Kurdistanê de weşiyane. Wekî mînak, em dikarin li Kurdistana Îranê navên kovarên *Rojev*,¹¹² *Zirêbar*,¹¹³ *Jîwar*,¹¹⁴ *Nivîsa* û *Rave*¹¹⁵ bidin ku di qada zanistên civakî û mirovî de xwedî pisporiyê ne û bi du zimanan, Kurdî û Farisî, çap bûne. Di van kovaran de her çiqas di mijarên derveyî siyaset û dîrokê de nivîs weşiyabin jî bi gelemperî naveroka van kovaran bi mijarên siyasî-dîrokî dagirtî ne. Beşeke van lêkolînan, xwe spartine wergera berhemekê ku li derveyî Kurdistanê bi zimanê Îngilîzî hatine nivîsandin. Ev xebat pêkan e ku derbarê Kurdistana Îranê yan beşeke din a Kurdistanê de be. Tiştê ku dixuye, berhemên wergerandî, bêhtir li ser beşên din ên Kurdistanê hatine nivîsandin. Hinek ji van xebatan bi kurtî hatine amadekirin.¹¹⁶

110 Serdeştî, *Kurdekani Êran* (Silêmanî: Serdem, 2003).

111 Medenî, *Kurd û Istiratejiyê Dewletan*.

112 Rojev di zimanê Kurdî de tê wateya behsa rojê.

113 Zirêbar navê golege li Kurdistana Îranê ye ku di nav sînoren bajarê Merîwanê de ye.

114 Jîwar di wateya şaristanîyê de ye.

115 Rave di wateya şirovekirinê de ye.

116 Hewceyî gotinê ye ku li Ewropayê ji sala 1995an ve kovareke wiha payebilind a bi navê

Kovara *Rojevê* yek ji kovarên girîng e ku di vê deh salên dawî de li Kurdistana Îranê dest bi weşanê kiriye. Ev kovara ku di nava salên 1380yan de li Kurdistana Îranê ji hêla hin mamosteyên zanistên mirovî ve hatiye çapkirin û weşandin, di çarçoveya vegotina neteweperweriya Kurdî de bi awayekî maqûl û rexneyî cih dide civaka Kurdistanê û dewletên serwer ên li ser Kurdistanê. Di vê kovarê de qada siyasetê cihêkî berfirehtir digire û digel mijarên derbarê Kurdistana Îranê de, mijarên derbarê Kurdistanên Türkiye, Iraq û Sûriyeyê de jî cih digin. Hinek dosyeyên pisporane yên vê kovarê ev in: “Dîroka Siyasî ya Nûjen a Kurdistanê”,¹¹⁷ “Demokrasî û Sistemên Rêvebiriya Herêmi”¹¹⁸ û “Beşdarbûna Siyasî ya Kurdan”.

Em dikarin ji nav kovarên xwedî bandor ên li herêma Kurdnîşîn, navê kovara *Zirêbarê* bidin ku ji deh salan bêhtir e bi meyleke rexneyî û lêkolînî mijarên curbicur ên derheqê civaka Kurdistanê de bi awayê dosyeyên pisporane analîz dike. Lijneya nivîskarên vê kovarê, piranî ji mamosteyên civaknasiyê pêk tê. Heger em bixwazin mijarên naveroka wê bêhtir bizanin, em dikarin navên hin dosyeyên wê yên çapkirî bi bir bînin: “Cihanîşoden ve Meseleyê Milliyetha”, “Demokrasî ve Camiye Medenî”, “Edebiyyat ve Ferheng”, “Conbişhayê Ictimaiyê Novîn”, “Conbişhayê Islami Der Kordistan”, “Mutaliatê Pesistimrari”, “Îlam ve Kirmanşah”, “Sermayeyê Ictimai”, “Şiirê Muassirê Kordistan”, Edebiyyatê Dastaniyê Kordistan, “Modernîte”, “Zeban ve Camie”, “Zebanê Kordî ve Ferhengnûsî”, “Nalî”,¹¹⁹ “Tarîxnigariyê Kordistan”. “Resaneyê Kordî”, “Siyaset der Kordistan” û “Daiş ve Daişîsm”. Digel gotarên vê kovarê yên navborî yên derbarê Kurdistanên Türkiye, Iraq û Sûriyeyê de, gotarên curbicur ên derbarê civaka Kurdistana Îranê de hene ku bi awayekî taybet li ser

Lêkolînên Kurdî (Journal of Kurdish Studies) diweşe ku bala wê, bêhtirîn li ser Kurdistana Türkiye û Iraqê ye; di wê de lêkolîneke taybet a derbarê Kurdistana Îranê de neweşiyaye.

117 Celîl Meradî, “Imperatoriyê Osmanî, Kord ve Ermenî”, *Rojev*, Şomareyê 8-10 (1387), 77-88; Mihemed Kemanger (Hemayûn), “Cemîyetê J.K. Der Kirmanşah”, *Rojev*, Şomareyê 8-10 (1387), 125-138; Elî Riza Merûfî, “Îlelê Nakamîyê Cumhûriyê Kurdistan”, *Rojev*, Şomareyê 9-10 (1387), 145-156; Emîr Ehmediyan, “Îngilistan ve Cumhûriyê Kurdistan”, *Rojev*, Şomareyê 9-10 (1387), 139-144; Qasim Ehmedî, “Camieşinasîyê Tarîxê Hizbê Demokratê Kurdistanê Îran”, *Rojev*, Şomareyê 9-10 (1387), 251.

118 Ebdûlezîz Mevlûdî, “Dîdgahayê Peyremûnê Asîbşinasîyê Mudîriyet Der Kurdistan”, *Rojev*, Şomareyê 2 ve 3 (1385), 61-66; Xalid Ismaîlzade, “Erzyabiye Muşareketê Siyasîyê Kordha”, *Rojev*, Şomareyê 2 ve 3 (1385), 67-112; Yunis Ebbasîzade, “Cumhûriyê Kordistan (1324) ve Tecrubeyê Edemê Temerkuz Der Îran”, *Rojev*, Şomareyê 2 ve 3 (1385), 137-148; Sibah Mofîdî, “Gozerî Ber Edem Temerkuzxahîyê Siyasî Der Îran (ba tekîd ber hizbê Demokratê Kordistan), *Rojev*, Şomareyê 2 ve 3 (1385), 169-212.

119 Nalî (1795-1855) yek ji navdartinên û bibandortirîn helbestavanê Kurd e. Ew li navçeya Xakûxûl a li ser bajarê Şarezûrê hatiye dinê. Şarezûr wê çaxê li ser împaratoriya Osmanî bûye.

mijarên civakî hûr bûne.¹²⁰

Lêkolîneke deqîqtir a li ser vê kovarê nişan dide ku vê kovarê meyleke rexneyî ji bo civaka Kurdistanê û dewletên serwer ên li ser Kurdistanê ji xwe re kiriye armanc. Beşeke mezin a vê kovarê ji lêkolînên wergerandî pêk tê ku li welatên cihê, bi taybetî li welatên Ewropayê, hatine amadekirin. Ji ber vê yekê, kovar derbarê Kurdistanê Iraq, Turkiye û Sûriyeyê de xwedî gelekî nivîsan e. Lewra, di nav gotarên

-
- 120 Ismaîl Şems, “Muqedemî Ber Tarîxnigariyê Kordî”, Zerîbar: Pervendeyê Tarîxnigariyê Kordistan, Şomareyê 71-82 (1392), 145-160; Melik Ezîzî, “Şinasayî ve Maqûlebendiyê Dadehayê Tarîxê Ictimaîyê Kordistan Ber Esasê Tevarîxê Mehellî (nimûneyê muridê kitabê Tarîxê Elekrad)”, Zerîbar, Şomareyê 71-82 (1392), 209-230; Ehmed Çûpanî ve Altûn Nîraî, “Deramedî Ber Tebarşinasîyê Siyasî Îlê Şîkak Der Tarîxê Muasîrê Îran”, Zerîbar, Şomareyê 71-82 (1392), 337-348; Behzat Zendî, “Yaddaşî Ber Ceryanê Tarîxnûsiyê Kordistan Der Dehheyê 1380ê Şemsî”, Zerîbar, Şomareyê 71-82 (1392), 357-363; Mesudî Bînende, “Kurte Basêk le Ser Mêjûnûsiyê Kurdistan”, Zerîbar, Şomareyê 71-82 (1392), 17-35; Reşîd Ehmedres, “Tehlîlê Camiêşinxatî Teamulê Tarîxîyê Mezheb ve Modernîte Der Kordistan”, Zerîbar: Pervendeyê Daiş (nimûneyê muride danîşçûyanê kord), Zerîbar, Şomareyê 87-88 (1394), 117-140; Muslih Kohnepûşî, “Tebîzê Qovmî Der Kordistan (bed ez inqilabê islamî 1357)”, Zerîbar: Pervendeyê Cihanîşoden ve Meseleyê Milletha, Şomareyê 55 (1383), 138-164; Ehmed Mihemedpûr, “Camiêşinxatîyê Tedbîqî Ferayend ve Vezîyetê Kemtovseeyaftegiyê Iqdisadî ve Ictimaî Der Kordistanê Îran (der dûrehayê 1355, 1365 ve 1375)”, Zerîbar, Şomareyê 55 (1383), 216-276; Mesûd Bînebende, “Reçeleyenasiyî Bizavî Xwêndekarî Kurdî (tebarşinasîyê danîşçûyê kordî)”, Zerîbar: Pervendeyê Conbişhayê Ictimaî, Şomareyê 60 (1385), 135-144; Ebbas Mehmudzade (Melikşah), “Zevayayê Pinhanê Qiyamê Îlam (der salê 1308ê xûrşîdî)”, Zerîbar: Pervendeyê Îlam ve Kirmanşah, Şomareyê 64 (1386), 5-18; Tahir Sarayî, “Gulam Riza Xanê Erkuvazî”, Zerîbar, Şomareyê 64 (1386), 19-30; Yehya Emînî, “Siyasetî Riza Xan ve Ferheng ve Zaraveyî Kelhûrî (Siyasetê Riza Xan ve Ferheng ve Lehçeyê Kelhûrî)”, Zerîbar, Şomareyê 64 (1386) 49-54; Seyid Vehîd Mîrbeygî, “Xanişî Irfan Ez Usûlê Itiqadiyê Terîqetê Yaresan”, Zerîbar, Şomareyê 64 (1386), 73-80; Ajvan Razyanî, “Edebiyatê Kordha ve Sansûr (goyîşê kordîyê cinûb)”, Zerîbar, Şomareyê 64 (1386), 139-144; Ferzad Hacî Mîrzayî, “Mîn Der Ostanê Kordistan”, Zerîbar, Şomareyê 64 (1386), 223-134; Qedîr Nesrî, “Siyaset der Kordistanê Îran (musahebe)”, Zerîbar: Pervendeyê Siyaset Der Kordistan, Şomareyê 85-86 (1393), 101-111; Ebbas Velî, “Kordha ve Devlet Der Îran”, Tercumeyê Rizgar Reşîdpûr, Zerîbar, Şomareyê 85-86 (1393), 112-126; Hemze Mehmudî, “Erzyabîyê Şehrevendanê Ostanê Kordistan Ez Fealiyethayê Şûraha Be Onvanê Nimadê Devletê Mehellî ve Eseratê An Ber Şirket Der Intixabatê Şûraha” Zerîbar, Şomareyê 85-86 (1393)162-181; Xalid Tûkilî, Tahir Xedîv ve Hamîd Ferazî, “Le Kurdistan Cêyan Nabêtewe (der Kordistan nemîgoncaned): Mîzgerdê Texessusî”, Zerîbar, Şomareyê 85-86 (1393), 6-28; Bextiyar Kerimî, “Berresîyê Evamilê Merbût Ba Ruştê Metbûatê Mehellî ve Bûmî Ez Dîdgahê Fealan ve Destendekaranê Metbûatê Ostanê Kordistan”, Zerîbar: Pervendeyê Resaneyê Kordî, Şomareyê 83-84 (1392), 202-224; Rizgar Meradvîsî ve Layiq Meşayixî, “Şebekehayê Mecazîyê Ictimaî (feysbûk) ve Agahîyê Siyasî”, Zerîbar, Şomareyê 83-84 (1392), 261; Davud Qasimî, Mihemed Qurbaniyan ve Kejal Muderrisî, “Cihanîşodenê Resanehayê Irîbatîyê Novîn ve Tesîratê An Ber Huviyyetê Qovmîyê Cevananê Şehrê Senendec”, Zerîbar, Şomareyê 83-84 (1392), 225-242.

weşandî yên vê kovarê de em dikarin gelekî gotaran bibînin ku li ser mijarên Kurdistana Iraq, Turkiye û Sûriyeyê hûr bûne.

Kovareke din a ku di herêma Kurdistana Îranê de ji salên 1390an ve diweşe û bi meyleke rexneyî û çepî li ser mijarên Kurdistana Îranê û beşên din ên Kurdistanê radiweste, kovara *Jîwar* e. Bêhtirê endamên lijneya nivîskarên vê kovarê ji mamosteyên dadê û zanistên siyasî pêk tên. Ev kovar di piraniya hejmarên xwe de li ser mijarên wekî siyasî, nasname, zimanê zikmakî û felsefeya siyasî disekine. Her çend ev kovar bi qasî kovara *Zirêbarê* lêkolînên derbarê civaka Kurdan de neweşîne ji lêkolînên wê yên teorîk rasterast derbarê meseleyên civaka Kurdistanê de ne. Vê kovarê peywira xwe wekî “geşkirina hizirîna teorîk di qada zanistên mirovî de” digel armanca “têgihîştina hêz û şiyana fikrî û zanistî ya xwe di civakeke azadtir û sintcir de”¹²¹ diyar kiriye.¹²²

Nivîsa û *Rave* du kovarên girîng ên din in ku Kanûnê Kazîve, yek ji saziyêke xwendekarên Kurd ên li Zanîngeha Tehranê ye, van her du kovaran ji salên pêşî yên 1380an ve diweşandin. Ev her du kovar bi yek zimanî, tenê bi zimanê Farisî diweşiyên. Piştî girtina kovara *Raveyê*, kadroyên vê kovarê di bin banê he-man saziyê de dest bi weşandina kovara *Nivîsa* kirin. Eleqeya van du kovaran bi

121 *Jîwar*, Şomareyê 15-16 (1392), 1.

122 Xelal Hacîzade, “Nezeriyeyê Siyasî ve Siyasetê Zebanendişî”, *Jîwar*, Şomareyê 15-16 (1392), 147-186; Mîdyâ Rehîmî, “Zeban, Îndûlojî ve Tecessum An Der Konişê Siyasî”, *Jîwar*, Şomareyê 15-16 (1392), 129-146; Cebbar Eslanî, “Mihemed Nûrî, Teemmülî Ber Faciyeê Helebçe”, *Jîwar*, Şomareyê 15-16 (1392), 325-348; Seyid Mihemed Ekberî, “Nîgahî Be Ayînyarî”, *Jîwar*, Şomareyê 15-16 (1392), 363-401; Azad Hacî Aqayî, “Pêwendî Nêwanşunas û Bîrewerî (Rabîteyê Huvîyyet ve Xatîre)”, *Jîwar*, Şomareyê 15-16 (1392), 7-22; Newzad Cemal, Pêwendîyî Nêwanhîwa ve Sîstem (Peyvendê Omîd ve Sîstem), *Jîwar*, Şomareyê 17-18 (1393), 17-22; Êbad Rûhî, Xwêndîneyekî Rexnegerane le Ser Deqî Menşûrî Mafekanî Hewwelatî ve Serokayeti Komar (Xanişê Intiqadiyê Metnê Beyaniyeyê Huqûqê Şehrevendîyê Reîsê Cumhûrî), *Jîwar*, Şomareyê 17-18 (1393), 35-52; Ferhad Memudî, “Ilamê Istiqlalê Kurdistan Sûriye Ba Neqde Pûzîtîvîstî Huqûqê Beynelmîlel” *Jîwar*, Şomareyê 17-18 (1393), 345-354; Zekerîya Qadirî, “Xordê Siyasîyê Parsha: Gosest ya Tedavomê Huvîyyetxahî Madha”, *Jîwar*, Şomareyê 17-18 (1393), 419-463; Bextiyar Seccadî, Hoşyar Elî, “Be Çemkirkirdinewey Nanamey Kurdî (Mevhûmsazîyê Huvvîyetê Kordî)”, *Jîwar*, Şomareyê 18-20 (1393), 11-30; Eyûb Kerîmî, “Pêkhatinî Îdolojîyî Kurdîyê (Şekilgîrîyê Îdolojîyê Kordîyê)”, *Jîwar*, Şomareyê 18-20 (1393), 31-36; Husên Mihemedzade, “Yaddaştekî le Ser Nasnamey Kurd (Yaddaşî Ber Huvvîyetê Kord)”, *Jîwar*, Şomareyê 18-20 (1393), 125-128; Mihemed Heqmoradî, “Vasazîyê Goftîmanhayê Millîgerayî: Behsî Der Huvvîyet ve Zebanê Maderî”, *Jîwar*, Şomareyê 18-20 (1393), 139-170; Fevad Kerîmî, “Tebarşinasî ve Vakavîyê Goftîmanê Huvvîyetê Millî Der Îran”, *Jîwar*, Şomareyê 18-20 (1393), 171-180; Zekerîya Qadirî, “Teqabûlhayê Dûganeyê Ayîne Zerdest ve Dîgerî Teqabûl”, *Jîwar*, Şomareyê 18-20 (1393), 193-225; Xalid Tûkilî, “Bazîhayê Huvvîyetî: Gozerê Ez Layehayê Huvvîyethayê Sabit”, *Jîwar*, Şomareyê 18-20 (1393), 243-263.

giştî li ser mijarên civaka Kurdistanê bû û dimenên wê yên siyasî, çandî û civakî vedikolan. Digel van, cih didan mijarên taybet ên Kurdistana Îranê jî. Armanca *Rave* lêkolîna mijarên siyasî, çandî û civakî yên Kurdistanê bû, lê em ji sernivîs û mijarên ku wê niqandî fêhm dikin ku bêhtir bala xwe daye mijarên siyasî. Bi gotineke din, wê hewl dida ku mijaran bi duhêlî teorîk û farazî hilde dest û di heman demê de xwe bi tenê bi Kurdistana Îranê, sînordar neke. Ji ber vê yekê, wê hejmara xwe ya duyem ji bo Kurdistana Îranê û hejmara sêyem ji bo Kurdistana Iraq û Turkiyeyê veqetand.¹²³ *Nivîsa* jî dosyayên bi navê “Nasyonalîzm Der Kordistan 1 ve 2”, “Edebiyyatê Muasirê Kordî” û “Femînîsm/Zenê Kord” weşandin. Hewceyê gotinê ye ku piraniya nivîsên vê kovarê jî ji nivîsên wergerandî pêk dihatin.¹²⁴

Kovara Çeşmendazê Îran jî ku weşaneke giştî ya welêt e, ji wan kovaran tê hesibandin ku di sê hejmarên xwe de li ser mijarên Kurdistana Îranê rawestiyaye. Kovara navborî bi taybetî bi sê hejmarên taybet ên bi navê “Kurdistana Hemîşe Qabilê Keşf (Keşfa Kurdistanê Her Dem Pêkan e)” (Zimistan, 1382, Payîz 1384, Zimistan 1387) dosye amade kirin. Xalên eslî yên ku wê weşanê bala xwe didayê; xwendinên nû, bûyer û rewşa siyasî ya Kurdistana Îranê ya di sedsala 20an de û bi taybetî li ser demên piştî Şoreşa Îslamî bûn. Vê kovarê bi awayekî xurt û rexneyî cih daye vegotinên xatireyî û vekolînî yên karmendên piştî Şoreşê ku li Kurdistanê bûne û hewl daye li gorî belge û arşîvan nerastbûna vegotina nasyonalîzmê ya ji bo Kurdistanê û bûyerên siyasî yên Kurdistanê wekî Serhildana Simko, Komara Mehabadê û bûyerên piştî Şoreşa Îslamî yên li Kurdistanê raweste. Vegotin û bibîrxistinên vekolînî yên vê kovarê bêhtir di çarçoveya rabêja nasyonalîzma Îranî de ye. Ji aliyekî din ve, hewleke zêde ji bo şikandina teswîrên karîzmatîk ên hinek kesayetên siyasî yên Kurdistanê ji xwe re kiriye armanc. Di xwendinên wiha de, Ihsan Hûşmedê ku ji eslê xwe Kurd e, di qada lêkolînên gelan de aktîf e, xwedî roleke gelekî mezin û bibandor bû û hewl dida ku belge û delîlan li gorî xwendina

123 Celîl Kerîmî ve Kemal Xalîkpenah, “Nihadhayê Medenî Der Erseyê Umûmî (Mutaleyê Mûridiyê Kanûnê Danişcûyê Kazîve), Zerîbar: Modernîte, Şomareyê 71-72 (1388), 10-23.

124 Meruf Emer Gul, “Zemînehayê Teşkilê Devletê Kord Der Cinûbê Kordistan”, Tercumeyê Mihemed Bayizidî, *Rave*, Şomareyê 3 (1381), 11-30; Zebîhullah Mihripûr, “Kordistanê Iraq ve Siyasethayê Cumhurîyê Islamîyê Îran”, *Rave*, Şomareyê 3 (1381), 51-60; Bextîyar Elî, “Enfal Ez Iradeyê Metûf Be Koştar Ta Erdeyê Metûf Be Nisyan”, Tercumeyê Mustafa Ehmedzade, *Rave*, Şomareyê 3 (1381), 297-358; Ted Gar, Muvqîyetê Iqlîmîyê Der Xeter”, Tercumeyê Celîl Kerîmî, *Rave*, Şomareyê 3 (1381), 393-422; Ebbas Velî, “Kordha ve Dîgerha”, Tercumeyê Kave Destûre, *Nivîsa*, Şomareyê 1 (1383), 3-38; Şehîrzad Mucab, “Zen ve Nasyonalîzm Der Cumhurîyê 1946ê Mehabad”, Tercumeyê Reşîd Ehmedreş, *Nivîsa*, Şomareyê 1 (1381), 81-108; Suzan McDonald, Zenanê Kord ve Heqê Teyînê Sernivîşt”, Tercumeyê Kemal Xalîkpenah, *Nivîsa*, Şomareyê 1 (1381), 167-194; Elan Dervîsh, “Usûlê Qanûnî Heqê Teyînê Sernivîştê Milletê Kord”, Tercumeyê Enûr Hoşberî ve Şadî Nîkxah, *Nivîsa*, Şomareyê 1 (1381), 263-291.

kovarê berfirehtir bike. Hewla girîng a vê kovarê ew bû ku isbat bike dîroka Kurdan parçeyêke Îranê ye. Pêşkêşkirina bûyer û kesayetiyên hemdem yê Kurdisatnê ji armancên din ên vê kovarê bûn. Di rastiyê de, ev rêzemiya wekî “Mutaliyê Şerqşinasî Ez Kurdistan (Lêkolînên Rojhilatnasîyê yê ji Kurdistanê) bûn.¹²⁵ Hewceyî gotinê ye ku hinek gotarên vê kovarê yê di hejmara duyan de li ser rexne û lêkolîna tehlîlên di hejmara yekê de bûn ku bi piranî ji hêla nivîskarên Kurd ve hatibûn nivîsandin. Nêrînên bi vî awayî di kovarên din de jî wekî kovara *Goftigû: Vîjnameyê Kurd ve Kurdistan* (Goftigû: Hejmara Taybet a Kurd û Kurdistanê), jî hêla van heman nivîskaran ve hate temsîl kirin. Di dosyeya vê kovarê de jî hewl hatiye dayîn ku nîşan bidin civaka Kurdistanê xwedî çand û zimanekî neyekgirtî ye, lewra bi tu awayî wekî gel û neteweyê yekgirtî nayê hesibandin. Digel vê, vê kovarê hewl daye li ser hin meseleyên wekî Duyemê Xordadê (21 Gulan-21 Pûşber) û Kurdistanê yan jî li ser kesayetiyên pêşketî yê Kurdistanê raweste. Vê weşana demsalî di hejmareke taybet a din de ku derbarê Kirmanşahê de bû, cih daye nasnameya Îranî ya Kirmanşahê, neqil kirina “Kurdistanîbûna Kirmanşahê” û şêweya zimanê Farisî ya Kirmanşahê.¹²⁶

Wekî dawî di qada lêkolînên dîrokî-siyasî yê Kurdistanê de, divê mirov jî vê xala girîng bê xeber nebe ku gelek berhem jî hêla endam û komên siyasî yê Kurd ve piştî derketina wan jî Kurdisatna Îranê hatine weşandin. Ev berhem jî bi cureyekê din, hêlên siyasî û dîrokî yê herêmê nîşanî me didin.¹²⁷

4. LÊKOLÎNÊN CIVAKÎ YÊN KURDOLOJIYÊ

Lêkolînên civakî yê Kurdolojiyê pirtir jî hêla zanayên şaxên zanistên civakî ve di van du dehsalên dawî de hatine encamdayîn ku hejmarek jî wan wekî pirtûk berdest in. Em dikarin lêkolînên bi vî rengî bi çend kategoriyan dabeş bikin: Pêşî, lêkolînên ku di çarçoveya pêşketin û guherînên civakî yê Kurdistana Îranê

125 Xalit Tükilî, “Nigerîşê Şerqşinasane Be Kordistan”, Çeşmendazê Îran: Kordistan Hemîşe Qabilê Keşif (Payîz 1384), 2.

126 Kovara *Goftogû* heta niha çend hejmarên xwe jî bo Kurdistana Îranê û parçeyên di yê Kurdistanê veqetandine. Binêrin *Goftogû*: “Kord ve Kordistan”, Şomareyê 40; *Goftogû*: Cumhuri Mahabad, Şomareyê 53; *Goftogû*: Îqlîmê Kordistanê Iraq, Şomareyê 58; *Goftogû*: Kirmanşah ve Hovîyetê Îranî, Şomareyê 61.

127 Celîlê Gadanîle, *Penca Sal Xebat*: Kurtey Êjmîjûyekî Hizbî Dîmokratî Kurdistanî Êran, Du Berg, (Silêmanî): Dezgey Mûkrîyan 2008; Ebdulla Hesenzade, *Nêw Sede Têkoşan*: Êwrek Le Xebatî Xizbî Dîmokratî Kurdistanî Êran (Silêmanî: Xitka, 1996); Merûf Kebî, *Deştî Darê*: Hingawek Berew Gorînî Donya (Silêmanî: Awêne, 2010); Xenî Bilûryan, (Bergê Sebzan) Tercumeyê Riza Xeyrî Mutelîq (Tehran: Resa, 1382).

de hatine encamdayîn.¹²⁸ Van lêkolînan hewl dane ku bi lêkolîneke berfireh a modernîzasyona li Kurdistanê û bandora wê li dûmenên cihê yê jiyana civakî yê wekî jiyana, dîn, nasname, binyada civakî û çandî hwd. rave bike. Meyla teorîk a serdest a van lêkolînan, teoriya modernîzmê bûye û di piraniya wan de ji metodên meydani yê mirovnasiyê sûd hatiye wergirtin.

Duyem, lêkolînên civakî ne ku bala xwe dane qada nasnameyê ya li Kurdistanê.¹²⁹ Ev lêkolîn li ser guherînen ji ber modernîzasyonê û bandorên wan li ser nasnameya ferdî û civakî, bi taybetî jî li ser jin û ciwanan rawestiyane. Herwiha, van lêkolînan gelekî bala xwe daye rewşa nasnameya neteweyî û gelî ya li Îranê. Ev lêkolîn berevajiyê daneyan bûne ku dibêjin meyla mirovan ji nasnameya gelî (qewmî)

-
- 128 Elî Golavîj, *Munasibetê Erz ve Firaşiyê Nizamê Eşîreyî* (Tehran: Bîna, 1359); Muhemedpûr, *Ez Sunnet Be Nûsazî*; Muhemedpûr, *Tecrûbeyê Nûsazî*; Mîhrî Rizayî, Resûl Sadiqî, Letîf Pertovî ve Ehmed Muhemedpûr, *Sunnet, Nûsazî ve Xanevade*: Mutaleeyê Texyîratê Xanevade Dermîyanê Eyaletê Gûrk ve Mengûnê Mahabad (Tehran: Merkezê Mutalaatê Cemîyetê Asya ve Okyanûsya, 1387; Reşîf Ehmedreş “Mevanî Ferhengî ve Îştîmaî Tovsee Der Kordistan” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê Tehran, 1381); Reşîf Ehmedreş, “Tehlîlê Camieşinaxtî Peyamethayê Virûdê Enasirê Modern Be Kordistan (Berresîyê Mûridiyê Menatiqê Rûsdayê Mûkriyan)” (Rîsaleyê Doktorî Camieşinasî Tovsee Rûsdayî Danişgahê Tehran, 1391; Reşîd Ehmedreş ve Yasmîn Tûxîdyan, “Mezheb ve Modarnîte Der Kordistan: Tehlîlê Camieşinaxtî Esergozarîyê Enasirê Modern Ber Erzîşhayê Mezhebî Der Camieyê Rûsdayîyê Mûkriyan”, Pijûhişhayê Rûsdayî, Şomareyê 5 (1392), 551-584; Kerîm Huseynzade Dilîr ve Seîd Melîkî, “Berresîyê Vezîyetê Şaxîshayê Tovsee Insanî Der Ostanê Îlam”, Coxrafya ve Tovsee Nahiyyêyî, Dûreyê 4, Şomareyê 6 (1385) 1-26. Mohammedpur Promoting Survival; A Grounded theory Study of Consequences of Modern Health Practices in Ouramanat Region of Iranian Kurdistan.
- 129 Gulamebbas Tûsilî ve Yarmuhemmed Qasimî, “Munasibetê Qovmî ve Rabiteyê An Ba Tehevvalatê Hûviyyetî Cemîyetî”, Mecelleyê Camieşinasîyê Îran, Dûreyê 4, Şomareyê 4 (1381), 3-25; Omîd Qadirzade, “Amûziş ve Perverîş ve Huvîyetê Millî (Mutaleeyê Mûridê Danişamûzanê Şehrestanê Bane)”, Mutalaatê Millî, Dûreyê 15, Şomareyê 1 (1392), 161-185; Muhammed Ebullohî ve Omîd Qadirzade, “Hovîyetê Cemîyê Galibê Kordha Der Kîşverhayê Îran ve Iraq”, Nameyê Ulumê Îştîmaî, Dûreyê 17, Şomareyê 36 (1388), 1-25; Muhammed Rîza Şadrû, Huseyn Muhammedzade ve Celalettîn Refîfer, “Evamilê Îştîmaî Merbut Ba Qovimgerayîyê Ferhengî Der Mîyanê Kordhayê Îran”, Rahbordê Îştîmaî Ferhengî, Dûreyê 1, Şomareyê 3 (1391), 75-96; Huseyn Muhammedzade ve Muhammed Rîza Şadrû, “Evamilê Muessîr Ber Peyvestegî ve Gosestegî Qovimgerayîyê Sîyasî”, Fesilnameyê Ulumê Îştîmaî, Şomareyê 5 (1390), 201-220; Xalid Şeyxî, “Berresîyê Tetbîqîyê Mîzanê Baver Be Nigerîshayê Rûşenfikrî Der Mîyanê Debîranê Ulumê Îştîmaî ve Ulumê Payeyê Kordistan” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê Tebrîz, 1386); Esedullah Neqdî, Ehmed Muhammedpûr ve Elî Sûrî, “Tesîrê Mahvare Ber Hûviyyetê Ferhengî Der Kordistanê Îran”, Mecelleyê Ulumê Pîzişkîyê Kirman, Şomareyê 4 (1389), 131-156; Muhammed Reşîd Sûfî, “Tehlîlê Nişaneşinaxtîyê Paznûmayîyê Hovîyetê Kordî Der Sînemayê Îran Bed Ez Inqîlabê 1357” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê Tehran, 1387).

ber bi nasnameya neteweyî (Îranî) ve ye. Hinek ji van lêkolînan jî berê xwe daye vekolînên nasnameya gelî ku di fezaya mecazî de bûne mevzûbahîs. Dibe ku em bikaribin bibêjin ev lêkolîn ji hêlek ve berevajiyê nirxandin û vekolînên daneyên meyla fasileya komên cuda yên civakê ber bi nasnameya Kurdî ve bûne û ji hêleke din ve jî li ser têgihiştina şeweya bandora guherînan a ku di van çend dehsalan de li ser nasnameya Kurdî çêbûne. Hewceyî gotinê ye ku gelek lêkolîn jî di çarvoveya nasnameya dînî û komên dînî yên curbicur yên Kurdistanê de hatine kirin.¹³⁰

Sêyem, lêkolînên civaknasiyê ne ku bi meyla isbatî hatine encamdayîn û li ser qada malbat û dînamîkên civakî yên wekî zar û zêç, zewac û telaq û mirinê hûr bûne.¹³¹ Bi zêdebûna hejmara zanayên şaxên civaknasiyê, di salên 1380yî de hejmara lêkolînên vê qadê li Kurdistanê pirtir bûye. Lêkolînên civaknasiyê yên li Kurdistanê hatine encamdayîn, beşeke mezin a van lêkolînan derbarê zar û zêçên Kurdistanê de ne yan jî derbarê mirinê de ne ku digel gelên din ev amarên

130 Huseyn Kûçûyan ve Cemal Xosrevî, “Islamgerayî Der Kordistan ve Çalişhayê Nasyonalizmê Kordî ve Vagerayî: Illel ve Zemîneha (Nimûneyê Mûridî Tedevvûratê Goftimanê Mektebê Qoran)”, Fesilnameyê Rahbordê Iştimaî Ferhengî, Şoreyê 3 (1391), 39-57; Beyan Ilayî Huseynî, “Berresîyê Merdomşinaxî Du Terîqet Qadirîye ve Nexşibendîye Der Ostanê Kordistan: Mutaleeyê Mûridî Zenanê Şehrê Seqz” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Riştayê Merdomşinasî Danişgahê Azadê Îslamî Vahidê Tehran Merkezî, 1390); Havjîn Beqalî, “Berresîyê Sazûkarhayê Tesîratgûzarîyê Dîn Ber Hovîyetê İçtîmaîyî Kordha (Mûtaleeyê Mûridî Selefizm Der Kordistan)” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê El Zehra, 1390).

131 Rizaî ve Hemkaran, *Sunnet, Nûsazî ve Xanevade*: Mutaleeyê Texyîratê Xanevade Der Mîyanê Eyaletê Gûrk ve Mengûrê Mahabad; Mehdi Rizayî, Letîf Pertovî ve Ehmed Muhammedpûr, “Modernîzasyon ve Texyîratê Cemîetsînahtîyê Xanevade Der Kordistan”, Nameyê Cemîyetşinasîyê Îran, Dûreyê 8, Şomareyê 16 (1392), 147-175; Huccet Seraç, “Mûtalaeyê Cemîyetşinaxîyê Olgûhayê Izdivaç Der Şehrê Kirmanşah” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Camîesînasîyê Danişgahê Bû Elî Sîna Hemedan, 1392); Leyla Hinayetzade ve Mehmûd Qazî Tebatebayî, “Tecrûbeyê Zisteyê Zenanê Mûtleqeyê Kord, Ferayendeha ve Çalişhayê Anan: Berresîyê Pedîdarşinaxî (Mutaleeyê Mûridî Şehrîstanê Seqz)”, Fesilnameyê Zen Der Ferheng ve Honer (Tijûhişê Zenan), Sal 5, Şomareyê 3 (1392), 373-396; Ferdî Qerîşî, Davûd Şîrmuhammedî ve Avat Bercûnd, “Fehmê Evamilê Pelak Ez Menzûrê Merdan ve Zenan Der Murîzê Telaq ve Telaqqirîfteyê Mutaleeyê Mûridî Şehrî Seqz”, Mecelleyê Pijûhişhayê Rahbordîyê Emîyet ve Nezmê İçtîmaî, Şomareyê 7 (Behar ve Tabistan 1393), 19-30; Elî Riza Qasimî ve Baqîr Sarûxanî, “Evamilê Merbût Ba Telaq Der Zuvceyn Mûteqazîyê Telaqê Tevaffûqî Der Kirmanşah”, Mutalaatê Ulûmê İçtîmaîyê Îran, Dûreyê 10, Şomareyê 31 (1392), 69-87; Xalid Şeyxî, “Derkê Menayê Telaq ve Keşfê Peyametzgayê Munasibetê An”, Mûşavere ve Regandermanîyê Xanevade, Şomareyê 1 (1391), 66-77; Sîrûz Ferxrayî ve Şermîn Hukûmet, “Evamilê İçtîmaîyî Muessir Ber Şiddetê Der Xastê Telaq Ez Sûyê Zenanê Şehrîstanê Serdeşt”, Zen ve Mutalaatê Xanevade, Dûreyê 2, Şomareyê 7 (1389), 103-120; Muhammed İsmail Riyahî, Ekber Elîverdi Nîya ve Sîyaveş Behramî Kakavend, “Tehlîlê Camîesînahtîyê Mîzanê Girayîş Be Telaq Der Kirmanşah”, Zen Der Tovsee ve Sîyasest (Pijohîşê Zenan), Dûreyê 5, Şomareyê 11, (1386), 109-120.

van lêkolînan hatine berawirdkirin. Ev xebat dibe ku ji bo lêkolînên civakanasiya Kurdistanê bibin destpêkek.¹³² Di van cure xebatan de tê dîtin ku baldariyeke xas ji bo qewmîyetê hatiye dayîn; bi taybetî di wan lêkolînên ku tê de berawirdî hatiye kirin. Di van lêkolînan de hewl hatiye dayîn ku rewşa demografîk û reftarên civakî yên malbatên Kurd bi gelên din re, wekî Tirkan, bête berawirdkirin û ji ve berawirdkirinê hêmayên newekhevî û taybetiyên aborî, civakî, çandî yên gelên din li beramberî yên Kurdan bîn destnîşankirin.

Çarem, lêkolînên di qada zayend û jinan de ne ku bi awayekî giştî bi lêkolîna hinek zerarên civakî yên veşartî yên li ser jinan dest pê kirine. Ji nav van xebatan em dikarin navê berhema *Tirajediyê Ten: Xoşûnet Eleyyê Zenan* (Tirajediya Beden: Zordariya li Jinan) bi bîr bînin ku armanca vê berheme lêkolînkirina mijara sinetkirina jinên Kurd ên Îranî ye.¹³³ Ev pirtûk ji bo civat û gelê Kurdistanê wekî berhemeke rexneyî tê hesabandin. Pirtûka *Zenê Kord* (Jina Kurd) ji van pirtûkan e ku hewl dide çarçoveyeke xwendineke karkirina jinên Kurd derxîne holê. Ev pirtûk, bi heman awayî ku ji navê xwe jî xuyaye ku li hemberî dabeşkirina pişeyên jinên Kurd e ku li gorî rewşa civaka Kurdistanê tê kirin. Ev pirtûk xwedî xwendineke nû ya tesbîtkirina cihê jinên Kurd e.¹³⁴ Di çarçoveya xebatên jinan de hin lêkolîn ji derbarê nîşandayîna çanda jinan a wêjeya Kurdî û nasnameya wênekêşîya jinên

132 Hatem Huseynî ve Muhammed Celal Ebbasî Şivazî, “Teyînkonendehayê Bilafasil Barveriyê Zenanê Kord ve Torkê Şehrîstanê Urûmiye: Karbordê Revişê Tecziyeyê Bûnkard”, Mecelleyê Mutalaatê İçtimaîyê İran, Dûreyê 4, Şomareyê 2 (1381), 23-48; Hatem Huseynî ve Muhammed Celal Ebbasî Şivazî, “Teîratê Endîşeî ve Tesîrê An Ber Reftar ve İdealhayê Barveriyê Zenanê Kord ve Tork”, *Zen Der Tofsee ve Sîyaset* (Pijûhişê Zenan), Dûreyê 7, Şomareyê 25 (1388), 55-84; Mehdî Rizayî, “Zemînehayê Kemferzenaverî Der Kordistanê İran” (Risaleyê Doktoriyê Cemiyetşinasîyê Danişgahê Tehran, 1390); Muhammed Celal Ebbasî Şivazî ve Seîdê Xanî, “Olgûhayê Izdivaç, Qovmîyet ve Mezheb: Berresiyê Mûridiyê Zenanê Izdivaçkerde Der Şehrîstanê Qerde”, Nameyê Encumenê Cemiyetşinasîyê İran, Dûreyê 4, Şomareyê 7 (1388), 35-66; Seîd Xanî ve Huseyn Zerhamî, “Berresiyê Revendê Nêrxê Bîkarî Der Ostanê Kordistan Teyyê Salhayê 1375-1385”, “Camieşinasîyê Mutalaatê Cevanan, Dûreyê 4, Şomareyê 11 (1392), 65-80; Suheyly Xezayî, “Berresiyê Mîzanê Merg ve Mîrê Novzadan Der Bîmarîstanê Imam Humeynîyê Şehrê Îlam”, Mecelleyê Bîmarhayê Kûdekan, Dûreyê 13 (1381); Yar Muhammed Qasimî ve Ishaq Qeyseryan, “Merg ve Mîrê Kûdekan ve Mahreviyetê İctîmaî: Mûteleeyî Mûridî Ostanê Îlam”, “Fesilnameyê Ulûmê İctîmaî, Şomareyê 40 (1387), 27-51; Hatem Huseynî and Amir Erfanî, “Ethnic difference in attitude and practice of Consanguineous Marriage among Kurds and Turk In Uromiah Distric, Iran”, *Journal of Comparative Family Studies*, 45;3 (2004), 289-403.

133 Fatime Kerîmî, *Tirajediyê Ten: Xoşûnet Eleyyê Zenan* (Tehran: Intişaratê Rûşengaran ve Mutalaatê Zenan, 1389).

134 Suheyly Şehrîyarî, *Zenanê Kord: Nezerîyeyê Nebinayî Der Babê Zenanê Kord* (Tehran: Camieşinasan, 1394).

hevdem de ye ku di wan de mijara nasnameya jinan bûye armanca lêkolînê.¹³⁵ Xwekuştina jinên Kurd li Îranê mijareke din a di vê qadê de ye ku lêkolînên zêde derbarê wê de hatine kirin. Sedema ku gelek lêkolîn di vî warî de tên kirin ev e ku di vê herêma Kurdistanê de hejmara jinên ku xwe dikujin gelek zêde dibe.¹³⁶ Digel vê, hin lêkolînên din jî derbarê jinên Kurd de bi meyla civaknasîyê hatine encamdayîn ku di wan de pîvana serbestbûna jinên Kurd a di biryargirtina ducanîbûn, hejmara zarokan û aboriya malbatê de hatine nîşandan.¹³⁷

Pêncem, lêkolînên yeknêrînî ne. Lêkolînên bi vî awayî monogratîf û yeknêrînî ne ku bala xwe dane bi lêkolîna hin mijar, cih û bûyerên li Kurdistanê. Bo mînak, em dikarin ji berhemên civaknasîyê navên *Tarîxê Kirmanşah*,¹³⁸ *Monografiyê Saqiz*,¹³⁹ *Ferhengê Rûstehayê Mehabad*,¹⁴⁰ *Nîgahî Be Tarîxê Mehabad*,¹⁴¹ *Sinename*,¹⁴² *Silsileyê Valiyanê Loristan*,¹⁴³ *Pîşîneyê Verziş Der Kordistan: Seqiz (Pêşînê Werzişê*

-
- 135 Ehmed Muhammedpûr, Celîl Kerîmî ve Neşmîl Merûfpûr “Mutaleeyê Tefsîrîyê Baznûmayîyê Zen Der Zerbûl Meselhayê Kordî (Güyîşê Sûranîyê Mûkrîyanî)”, Zen Der Ferheng ve Huner (Pijûhişê Zenan), Dûreyê 4, Şomareyê 13 (1391), 65-73; Gulale Berna, “Mûtaleeyê Keyfîyê Teyxîrat Der Sedgê Zindigî ve Sûretbendîyê Hovîyetê Zenan Der Kordistanê Îran; Mutaleeyê Mürîdîyê Şehrê Merîvan” (Ayannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê Bo Elî Sîna Hemedan, 1392)
- 136 Riza Sefâbexş ve Muhammed Mîrzayî, “Berresîyê Îlelê Efsayîşê Nerxê Xûdkoşî Der Ostanî Îlam ve Rahayê Kahişê An” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê Tehran, 1372); Elî Xûrşîdî Mûhammed Neqî Yasimî, Nazîla Esasî ve Qasim Zemanî, “Teyînê Bar Naşîes Rafterhayê Xûdkoşî Der Ostanî Îlam”, Dowreyê 2, Şomareyê 4 (1383), 257-264; Sîtar Keyxavî, “Berresîyê Şiyûê Xodkûşîyê Mueffeq ve Namueffeq Der Ostanê Îlam, 1376”, Mecelleyê Ilmîyê Danişgahê Ulumê Pîzişkîyê Îlam, Dowreyê 8, Şomareyê 28 (1379), 7-12; Muhsin Rizayîyan ve Xulamrîza Şerîfî, “Xûdsûzî Mohimtelîn Revişê Xûdkoşî Der Ostanê Îlam”, Mecelleyê Revanpîzişkî ve Revansînaşî Balînî Îran (Endîşe ve Reftar), Dowreyê 12, Şomareyê 3, Piyapî 46 (1385), 289-290; Elî Xûrşîdî, Kûriş Sayemîrî ve Mehran Babanejad, “Tehlîlê Revendê Feslîyê Xûdkoşî Der Ostanê Îlam Teyyê Salhayê 1380-1388”, Mecelleyê Epîdemîyolojiyê Îran, Dowreyê 9, Şomareyê 3 (1392), 17-23.
- 137 Xatem Huseynî ve Bilal Begî, “Îstiqlâlê Zenan ve Konîşhayê Barverî Der Mîyanê Zenanê Kordê Şehrê Mahabad”, Zen Der Tovsee ve Sîyaset (Pijûhişê Zenan), Dowreyê 19, Şomareyê 39 (1391), 57-78; Huseyn Mehmûdyan ve Mehdi Rizayî, “Zenanê Kord ve Konîşê Kemferzendaverî”, Mutalaatê Rahbordîyê Zenan, Dowreyê 14, Şomareyê 55 (1391), 173-255.
- 138 Celîl Kerîmî, *Camîşinasîyê Tarîxîyê Kirmanşah*: Tehlîlê Tarîxîyê Feqr ve Iskanê Xeyrî Resmî Der Kirmanşah (Kirmanşah: Pijûhişkedeyê Mutalaatê Kalbordîyê Kirmanşah, 1395).
- 139 Ebdulla Kave, *Mûnûgrafiye Seqz* (Seqz: Intîşaratê Muhammedî, 1367).
- 140 Herman ve Temanî, Zanko Xelîfe, *Ferhengî Aweyîyekanî Mehabad*: Ferhengî Rûstahayê Mahabad (Tehran: Hûmayîşê Daniş, 1388).
- 141 Muhammed Semedî, *Nihahî Be Tarîxê Mahabad* (Mahabad: Rehrev, 1373).
- 142 Muhyettîn Heqşinas, *Şarekem Sine*, (Tehran: Neşrê Panîz (1389)
- 143 Ruhullah Behramî, *Silsileyê Valîyanê Loristan*: Mûqeddimeyî Bertarîxê Sîyasîyê Îlam ve Loristan (Xorremabad: Xûrûfîye ve Danişgahê Loristan, 1388).

li Kurdistanê: Seqîz),¹⁴⁴ Exbarê Kordistan Be Rivayetê Rûznamehayê Devletê Aliyyê Îran, Veqayê Ittifaqiye ve Îran (Bi Rîwayeta Rojnameyên Dewleta Gewre ya Îranê Nûçeyên Kurdistanê, Bûyerên Çêbûyî û Îran),¹⁴⁵ Tarîxê Amûziş û Perverîşê Kordistan (Dîroka Hîndekarî û Perwerdeya Kurdistanê),¹⁴⁶ Eyalet ve Eşairê Kordistan (Eyalet û Eşîrên Kurdistanê),¹⁴⁷ Kord ve Perekendegiyê An Der Gostereyê Îranzemîn (Kurd û Belavbûna Wan a li Ser Xaka Îranê),¹⁴⁸ Gozîdeyî Ez Esnadê Kurdistan (Hilbijartinek ji Belgeyên Kurdistanê),¹⁴⁹ Tarîxê Makû,¹⁵⁰ Urmiye, Eşnûviye ve Revandûz,¹⁵¹ û Kord Der Esnadê Brîtanya (Kurd di Belgeyên Brîtanyayê de)¹⁵² bi bîr bînin. Gelekî ji van berheman hewl dane ku xwe bispêrin agahiyên arşîv û belgeyên kevin da ku çand û dîroka cihê ya Kurdistanê ji nû ve bikolin.

Wekî dawî, eger em bixwazin bi ihtiyat lêkolînên huqûqî li vê derê bi bîr bînin, divê ev bê gotin ku lêkolînên Kurdolojîyê yên di qada huqûqê de jî gav bi gav di halê zêdebûnê de ne. Van lêkolînan rasterast an nerasterast cih dane dîmenên civa-ka Kurdistanê; wekî huqûqa kêmneteweyan, huqûqa zimên, piştgiriya navneteweyî û huqûqa mirovan bûne mijarine van lêkolînan.¹⁵³

-
- 144 Behram Mihîrpeyma, *Pîşîneyê Verziş Der Kordistan*: Seqz (Tehran: Tûkilî, 1390).
- 145 Cemşîd Sedaqet Kîş, *Exbarê Kordistan Bi Rivayetê Rûznamehayê Devlet Eleyê Îran ve Qayiqê Ittifaqiye ve Îran* (Tehran: Tûkilî, 1390).
- 146 Ebdulhemîd Heyret Secadî, *Pîşîneyê Amûziş ve Perverîşê Kordistan* (Tehran: Abîd, 1381).
- 147 Ebdulhemîd Heyret Secadî, *Eyalet ve Eşairê Kordistan* (Senendec: Danişgahê Kordistan, 1382).
- 148 Heyder Behtûyî, *Kord ve Perakendegiyê An Der Gostereyê Îranzemîn* (Naşir: Heyder Behtûyî, 1377).
- 149 Îsmâil Şems, *Gûzidei Ez Esnadê Kordistan: Meclîsê Evvel Ta Pencom Şûrayê Millî* (Tehran: Kîtabxane, Mûze ve Merkezê Esnadê Meclîsê Şûrayê Islamî, 1392).
- 150 Huseyn Elî İftixar Beyyad ve Huseyn Ehmedî, *Tarîxê Makû* (Tehran: Şîraze, 1381).
- 151 Ebdul Rezzaq Isfahanî, *Urmîye Eşnûye*, Revandûz Der 1229, Hicrîyê Qemerî (Tehran: Tûkilî 1391).
- 152 V. Hemedî, *Kordistan ve Kord Der Esnadê Mehremaneyê Birîtanya*, Tercumeyê Behzadê Xûşhalî (Hemedan: Nûrê Ilim, 1378).
- 153 Sîtar Ezîzî, *Himayet Ez Eqelîyetha Der Hûqûqê Beynelmîlel* (Hemedan: Nûrê Ilim, 1385); Esed Erdelan, *Huqûqê Miletha* (Senendec: Kalîç, 1394); Hîva Xidrî, “Mevane ve Zemînehayê Ferhengî Imalê Hûqûqê Beşer Ez Nîgahê Zenanê Kord” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê Şehîd Behîştî, 1385); Arman Şerîetî, “Berresîyê Heq Ber Amûziş Bi Zebanê Maderî Der Nîzamê Huqûqîyê Îran Der Pertovê Esnadê Huqûqê Beşer” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê Şehîd Behîştî, 1385); Şayan SeydaEhmedî, “Berresîyê Emelîyatê Enfal Ez Menzûrê Huqûqê Beynelmîlel Ba Tekît Ber Rayê Dadgahê Alîyê Kîfrîyê Iraq” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Danişgahê Şehîd Behîştî, 1393).

5. LÊKOLÎNÊN DI QADA ÇANDÊ DE

Lêkolînên ku di qada çanda Kurdistanê Îranê de hatine encamdayîn, bêhtir derbarê ziman û wêje û heta radeyekê derbarê mîrasa çandî û hunerî de ne. Di nav van lêkolînan de roman û çîrokên kurt ên Kurdî, helbesta Kurdî, wergera helbestên Kurdî bi Farisî, rexne û lêkolînên helbestên Kurdî, zimannasî û ferhengnasî cih digirin.

Di qada wêjeya honandî de divê behsa roman û çîrokan bê kirin ku nivîskarê Kurd û ne Kurd derbarê Kurdan an Kurdistanê de nivîsandiye. Hinek roman jî ji hêla nivîskarên Faris ve hatine nivîsandin, wekî romana Kilîder ku bûyer û lehengên wê bi kurdên Xoresanê ve têkildar in.¹⁵⁴ Ji hêleke din ve, hin roman jî hêla nivîskarên Kurd ve bi Farisî derbarê civaka Kurdistanê de hatine nivîsandin, wekî romana Şoherê Ahû Xanim (Mêrê Ahû Xanimê),¹⁵⁵ Gûristanê Xerîban (Goristana Xerîban),¹⁵⁶ û Salhayê Ebrî (Salên Ewrî).¹⁵⁷ Hin roman jî ji Kurdî ber bi Farisî hatine wergerandin, wekî romana Axerîn Enarê Donya (Hinara Dawî ya Dinyayê).¹⁵⁸ Herwiha, gelekî roman, çîrokên kurt bi zimanê Kurdî li Kurdistanê Îranê hatine çapkirin ku ji wan em dikarin navên nivîskarên Şîrbeygî, Nehayî, Qevamî, Benager Hîdayetî, Kakesûrî, Gulamelî û Nîmetpûr bi bîr binin.¹⁵⁹

Di heman qadê de, divê em geşedana pirtûkên bi wêjeya zarokan re têkildar, ji

154 Mehmed Dovletabadi, *Kilîder* (Çapê 23; Tehran: Ferhengê Mûasir, 1390). Ev roman wê dumahîyê li Kurdistanê Iraqê bi Kurdî hatiye wergerandin.

155 Elî Muhammed Efxanî, *Şoherê Ahûxanûm* (Çapê 26; Tehran: Nîgah, 1394).

156 Îbrahîm Yûnisî, *Gûristanê Xerîban* (Tehran: Nîgah, 1372). Ji bilî wê romanê, romanên wî yên wekî Zimistanê Bîbehar (Zivistana Bêbihar) Dua Berayê Armen (Ji bo Armen Duayek), Maderan Dûbar Gorîst (Dayîka Min Du Car Çû Ser Dilovaniya Xwedê), Dilda Deha (Xoşevîstan), Xoşamedî (Xêrhatinî) hene ku di wan de bi awayekî civaka Kurdistanê û peywendiyê Kurdan digel gelên ne Kurd derdikevin pêş.

157 Elî Eşref Dervîşyan, *Salhayê Ebrî* (Salên Ewrî) (Çapê 8; Tehran: Çeşme, 1390). Dervîşyan pirtûkên wî yên qada wêjeya çîrokên gelêrî yên Kurdistanê de bi Farisî daye çapkirin. Ji van pirtûkên wî em dikarin navên Destanayê Kûtah Ez Nivîsendeganê Kord (Çîrokên Kurt ji Nivîskarên Kurd) û Efsanehayê Kordî (Fesaneyê Kurdî) bi bîr binin.

158 Bextîyar Elî, *Axerîn Enarê Donya* (Hinara Dawî ya Dinyayê), Tercumeyê Areş Sencabî (Tehran: Efrac, 1392). Ji heman nivîskarî romanên wî yên din jî bi Farisî hatine wergerandin ku navên wan ev in; *Girûbê Perwane* (Êvara Perwaneyê), *Qesrê Ferendeganê Xemgîn* (Qesra Balindeyên Xemgîn) û *Şehrê Sefîdê Mûsîqîdanha* (Bajarê Mûzîkjenên Spî).

159 Huseyn Şêrbegî, *Şarbeder* (Bûkan: Nivîsende, 1377); Eta Nehayî, Grewî Bextî Helale (Bane: Mang, 1393); Ferûx Nîmetpûr, *Balindeyê Birîndar*, Masî Sersan (Bane: Mang, 1393); Şaram Qevamî, *Siweyla* (Silêmanî: Bîna, 2004); Seraç Benager, *Qûlûlû* (Tehran: Ana, 1395); Borya Kakesûrî, *Dengdanewe* (Bûkan; Boriya Kakesûrî, 1393); Elî Xulamelî, *Padîşay Tenyayî* (Seqz: Gûtar, 1394); Seyyîd Qadir Hîdayetî, *Gabor* (Saqz: Gûtar, 1394); Suleyman Ebdulrehîmzade, *Çarenûsî Tapokan* (Hewlêr: Suleyman Ebdulrehîmzade, 2012).

bîr nekin ku bi awayê çîrok û helbestan bi zimanê Kurdî hatine weşandin. Di qada rexne û lêkolîna romana Kurdî de jî berhem hatine weşandin.¹⁶⁰ Di qada helbesta Kurdî de jî em dikarin hin berhemên ku bi zanista beyan û helbesta nû ya Kurdî re têkilîdar in, nîşan bidin.¹⁶¹ Di heman qadê de, lêkolînên nivîskarên Kurd û ne Kurd ên li welêt û derveyî welêt, derbarê Şahnameya Kord û helbestên ayînî yên Yaresanan de hene.¹⁶²

Derbarê ferhengnivîsiya Kurdî de jî gelek berhem li Kurdistana Îranê hatine çapkirin. Ev ferheng bi duzimanî yan jî sêzimanî ne (Kurdî-Farisî, Îngilîzî-Kurdî-Farisî, Farisî-Kurdî). Ji nav van berhemên em dikarin navê Ferhenga Kordî-Farisî,¹⁶³ Ferhenga Farisî-Kurdî ya Zanîngeha Kirmanşahê,¹⁶⁴ Ferhenga Îngilîzî-Kurdî-Farisî ya Kurdistanîka¹⁶⁵ bi bîr binin. Hinek ferheng jî bi zaravayên Kurdî re têkildar in, wekî ferhenga Girûs,¹⁶⁶ Ferhenga Kurdî ya Kirmanşahê Kurdî-Farisî,¹⁶⁷ Ferhenga Bêrîkan a Kurdî, Bîcarî-Farisî.¹⁶⁸ Ji van berhemên jorê cuda, ferhengên Kurdî yên din jî li Kurdistanê û Îranê hatine çapkirin. Bi giştî kêm zêde du sed û pêncî ferheng û ferhengok ku heta niha di qada zimanê Kurdî de hatine çapkirin, ji 62yan zêdetir li Îranê çap bûne.¹⁶⁹ Di nav vê hejmarê de, lêkolînerên Kurdên Îranê yên ku li derveyê welêt in, wekî yên Kurdistana Iraqê jî cih digirin. Ji sala 1379ê û pê ve, li Îranê hejmareke zêde ferheng û ferhengokên Kurdî hatine amadekirin. Di nav

-
- 160 Haşim Ehmedzade, *Ez Roman Ta Millet* (Roman û Millet) Tercumeyê Bextiyar Seccadî (Senendec: Danişgahê Kordistan, 1386; Şaram Qevamî, *Şarî Destew Taqmekan* (Sine: Şaram Qevamî, 1386). Ev pirtûk rexne û vekolîna romaneke Bextiyar Elî, romannûsê Kurdê Kurdistana Iraqê ye, ku bi navê *Şarî Musîqarey Spîyekam* derketiye.
- 161 Muhammed Behrewer, *Siware û Pexşanî Kurdî*, Berdeste li kurdipedia.org.ê; Ebdulhalik Perhîzî, Beyanê Kordî Der Şarê Nalî (Serdeşt: Çapê Nefîs, 1386); Kamran Rehîmî, *Binemekanî Wişesazî û Wişeronan Le Zemanî Kurdî Da* (Seqz: Gûtar, 1387).
- 162 Sidîq Sûfîzade, *Danişnameyê Namaveranê Yaresan* (Tehran: Hîrmend, 1376); Sidîq Sûfîzade *Nameyê Serencam: Kelamê Xozane* (Tehran: Hîrmend, 1376); Mustafa Bin Mehmûd Gûranî, *Şahnameyê Kordî*, (Tehran: Ana, 1388); Sîyaveş Gûderzî, *Şahnameyê Kordî* (Hewlêr: Aras, 2013). Veladimir Minorsky, “Nots sur la sects des Ahle Haqq”, *Revue de monde musulman*, XL (1920), 20.97 and XLIV.XLV (1921), 205.302.
- 163 Ebdulrehman Şerefkendî (Hejar), *Henbane Borîne* (Tehran: Sirûş, 1367).
- 164 Macid Merdûx Rûhanî, *Ferhengê Farisî-Kordî Danişgahê Kordistan* (Senendec: Danişgahê Kordistan 1385).
- 165 Elî Cewşenî, *Kurdistanîka: Ferhengî Îngilîsî-Kordî-Farisî* (Bane: Mang, 1394).
- 166 Cafer Serîş Abadî ve Reza Sûhrabî, *Ferhengê Gûrûs* (Senendec: Danişgahê Kordistan 1391).
- 167 Elî Eşref Dervîşyan, *Ferhengî Kordîyê Kirmanşahî Kordî-Farisî* (Tehran: Neşrê Sehend, 1375).
- 168 Mehmûd Haşimniya ve Melûk Mûhammedî, *Ferhengê Cîbîyê Kordîyê Bîcarî-Farisî* (Tehran: Mehmûd Haşim Mîya ve Melûk Muhammedî, 1379).
- 169 Sirwe Muhammed Miradî, “Bîbîografyayî Ferhengî Kurdîyekan”, *Zerêbar, Şomareyê 77-78* (1391).

van ferhengan de, em dibînin ku ferhengên pisporane yên zanistî jî cih digirin. Di qadên zanistên siyasî û civakî û heta zanistên xwezayî û kevneşopî û dînî de ferheng li ber çavên me dikevin. Wekî mînak; em dikarin ferhenga têgehên zanista siyasî,¹⁷⁰ ferhenga felsefeya zanista civakî,¹⁷¹ ferhenga gihayên dermanî yên Kurdistanê: Kurdî-Farisî¹⁷² nîşan bidin.

Herwiha, cureyên nû yên ferhengan wekî ferhenga wêjeya bideng a jinan, zarokan, beşên cil û bergên Kurdî; kovarên derbarê berhemên folklorîk ên wekî gotinên pêşyan, destanên gelêrî derketine holê.¹⁷³ Di heman qadê de, tişteke din a ku bûye mijara lêkolînê, di vê dawiyê de ji sala 1394an û pê ve dest pê kirine, lêkolînên li ser destxetan in ku bi herêmên Kurdistanê re têkildar in. Berhemên ev cure lêkolînan di kovareke demsalî ya bi navê Keşkûl de çap dibe û diweşe.¹⁷⁴

Hewceyî gotinê ye ku beşeke mezin a lêkolînên di qada çandê de ku li Kurdistana Îranê tê emcamdayîn, di weşanên pisporane û nepisporane de tîn çapkirin. Wekî mînak; di van dehsalên dawî de, di vê qadê de em dikarin navên kovarên çalak ên Sirwe, Awêne, Çira, Deq, Pijûhişhayê Zagros, Jilwan, Mehabad, Zimanewan, Zêrebar bi bîr binin.¹⁷⁵ Li vê derê hewce ye ku em bibêjin di lêkolînên Kurdî de kovarên Sirwe û Awêne xwedî cihekî taybet in. Ev her du kovar di demeke wisa de (di salên 1360an de) dest bi weşana xwe kirin ku di wan deman de di qada xebatên Kurdî de pirtûk û weşan kêmbûn. Di wan kovaran de kesayetên wekî Mihemed Emîn Şeyhîslamî (Hêmin), yek ji nivîskar û helbestvanê navdar ê Kurd, xebitîne. Ev her du kovar di dema weşandina xwe de di hînkirina zimanê Kurdî, weşandina edebiyata klasîk û nû ya Kurdî û zimannasiyê de xwedî roleke mayînde bûn. Li Kurdistana Îranê gelek lêkolînên bi zimanasîya Kurdî re têkildar, hatine kirin ku di

170 Ehmed Şebanî, *Ferhengî Zanistî Siyasî: Kurdî-Farisî-Îngilîsî* (Senendeç: Pijûhişkedeyê Kurdistanşinasî, 1389).

171 Ferşîd Kerîmî, *Ferhengî Zarewekanî Felsefe ve Zanisteyî Komelayetîyekan: Îngilîzî-Farisî-Kordî* (Silêmanî: Serdem, 2006).

172 Şehab Xizrî, *Ferhengê Gîyahanê Darûyîyê Kordistan: Kordî-Farisî* (Senendeç: Şehab Xizrî, 1381).

173 Silah Payanyanî, *Ferhengî Zarekî Mûkrîyan* (Tehran: Rehrev, 1385). Ev ferhenga şeş cildî, yek ji berfirehtirîn berhema di vê qadê de ye. Di cilda pêncan de helbestên gelêrî yên jin û zarokan hatine komkirin û di cilda şeşem de li ser cil û bergên jinên herêma Mûkrîyanê Kurdistana Îranê hatiye rawestan. Beşên vê berhemê weşangêrên cihê û carinan jî ji hêla nivîskarê beşê bixwe ve hatine weşandin. Heman awayî binêrin Persa Ehmedî, *Berresîyê Tetbîqî Emsalê Kordî-Farisî* (Senendeç: Danişgahê Kordistan, 1394); Ehmed Îbrahîmî, *Pendî Pîran, Fermûdey Jîran* (Senendeç: Danişgahê Kordistan 1394).

174 Keşkûla pêşîn a kovara pisporîyê ya di qada xweşnivîsîna Kurdistanê de ye ku di bin berpirsyariya Muhammed Ebdûlî tê çapkirin û weşandin.

175 Hewceyî gotinê ye ku di van salên dawî de gelek ji nivîskarên Kurd ên Îranî nivîsên xwe di kovarên Kurdî yên Herêma Kurdistanê ya Îraqê de didin weşandin.

wan de digel rêgezên zimanê Kurdî, zaravayên curbicur, mijarê pisporiya zimanê Kurdî hatine eşkerekirin. Ev mijar bi awayekî parçekirî di gelek kovarên Kurdî de hatine weşandin. Lêbelê di kovara Zimanewan de ji bo van mijaran bi awayekî pisporanetir cih hatiye veqetandin.¹⁷⁶ Qada hunerê yek ji qadên çandê ye ku van rojan li Kurdistanê gelek berhem derbarê wê de têne weşandin. Berhemên vê qadê li ser muzîk, wênekêşî, tiyatro û sînemayê hûr bûne. Di van sê dehsalên dawî de gelek pirtûkên derbarê muzîk û sazên Kurdî de li herêmên Kurdistanê hatine çapkirin.¹⁷⁷ Di van pirtûkan de ji hêlek ve hewl hatiye dayîn ku digel asaleta muzîka Kurdî, dîroka wê jî bê vekolîn û ji hêleke din ve hewl hatiye dayîn ku amûrên muzîkê bîn nasandin ku xasî herêma Kurdistanê ne. Ev lêkolîn, wekî gelek lêkolînên din, bi armanca nasnamesaziya qadên derîsiyasî û wekî hunera muzîkiyê teşe girtiye. Di qada wênekêşî, xweşnivîsî, tiyatro û vekolîna sînemaya Kurdî de jî em şahidê weşanên tedricî dibin ku bi berhemên cihê dibin himê qada xwe ya Kurdî.¹⁷⁸

-
- 176 Jevîş Belû ve Veysî Barak, *Destûrzanê Kordîyê Kurmancî*, Tercumeyê Elî Bîlxanlû (Tehran: Tûkilî, 1387); Muhammed Rehîmî, *Tovsîfê Saxtvejeyê Gûyîşê Sûranîzewanê Kurdî* (Senendêç: Şeyxî, 1391); Amir Hasanpour, “The identity of Hewramî speakers; Reflection on the theory and ideology of comparative philology”, in *Anthology of Goranî Kurdish Pietry*, ed. A. Soltani ULondon: Soane Trust for Kurdistan, 1998); Mecelleyê Zimanevan di destpêka salên 1380yan de bi sergûhiya Enstîtuya Kurdistanê ya Tehranê diweşîya û di vê kovarê de li ser mijarên taybet ên zimannasîyê dihat rawestan. Wekî nimûne em dikarin van gotaran mînak bidin: Bextiyar Secadî, “Peywîstî Pêkhênanî Licney Zanîstî bo Fêrkarî Zimanî Kurdî Le Êran Da”, *Zimanewan*, Şomareyê 1 (1381), 33-42; Refêq Şiwani, “Çonyetî Awêtekirdinî Zarekanî Zimanê Kurdî Le Zimanî Sitanderd Da”, *Zimanewan*, Şomareyê 2 (1381), 26-39; Kahran Rehîmî, “Xesarsazî, Wişesazî Le Zimanî Kurdî Da”, *Zimanewan*, Şomareyê 3, (1385), 9-56; Reşîd Kirmanc, “Rîşenasî”, *Zimanewan*, Şomareyê 3 (1385), 139-142.
- 177 Heme Hemebaqî, *Mêjoy Mûziqay Kurdî* (Urûmiye: Selehaddîn Eyyûbî, 1375); Îreç Mizafetî, *Tarîxê Mûziqîyê Kirmanşah* (Kirmanşah: Taqî Bostan, 1377); Sidîq Sûfîzade, *Tarîxê Mûziqîyê Kordî* (Tehran: Behnam, 1377); Elî Eskernezerûllahpûr, *Sahayê Kord* (Kirmanşah: Taqî Bostan, 1378).
- 178 Mesûd Rehîmî, *Bafendeyê Kord: Neqqaşê Zihnê Xûyîş* (Tehran: Sazmanê Mîrasê Ferhengî, 1376); Hadî Ziyaeddîn ve Mêhnas Şayestefer, “Berresîyê Neqş ve Terh Der Ferşhayê Kordî Kordistan”, *Kîtabê Mahê Honer*, Şomareyê 139 (1388), 20-29; Sûran Kurdistanî, “Tarîxçeyê Honerê Xoşnivîsî Der Kordistan”, Li ber dest e li sorankurdistanî.com; Kemal Xalikpenah, “Nişaneşinasî ve Tehlîlê Filim: Berresîyê Nişaneşinaxîyê Filmê “Lakpostha Hem Pervaz Mîkonend”, *Mutalaatê Ferhengî ve Irîbatat*, Şomareyê 12 (1387), 163-182; Ehmed Xulamî ve Emîr Xulamî, “Baznûmayî ve Rivayetê Facie Der Sînemayê Kordistan Ba Tekît Ber Bergûzîdeyê Asarê Flîmsazanê Muessîrê Îran”, *Der Mecmuyê Meqalatê Evvelîn Humayîşê Mintiqeî Hovîyet ve Sînemayê Kordî* (Senendêç: Danîşgahê Azadîyê Îslamî Senendêç, 1392), 5-25; Mensûr Xelleç, *Tarîxçeyê Nûmayîş Der Baxteran* (Tehan: Neşrê Nuqre, 1364); Xosrev Sîna, “Cestarê Ber Bonyad ve Seyrê Tehevûlê Nûmayîşgerî Der Ferhengê Fûlklûr ve Edebîyatê Kordistan” (Payannameyê Karşinasîyê Erşed Kargerdanîyê Danîşgahê Honer, 1390); Rehîm Ebulrehîmzade, “Bastabê Ayînhayê Mermomî Der Teatîrê Muassîrê Kordistan”, *Payannameyê Karşinasîyê Erşed Kargerdanîyê Danîşgahê Terbîyetê Mederrîs*, 1391).

Dibe ku em bikaribin biyografiyan jî wekî ji beşeke lêkolînên qada çandî bidin nasandin. Van biyografiyan hinek kesên Kurd ên siyasî û nesiyasî, bi zimanê Kurdî û Farişî nivîsandine û her yek ji wan bi awayekî digel eşkerekirina jiyana takekes û civakî; guherînen siyasî, civakî û çandî yên civaka Kurdistanê û heta gengeşiyên kesine aktîf ên siyasî di biyografiyên xwe de nivîsandine.¹⁷⁹ Wekî dawî divê em di qada lêkolînên çandî yên Kurdolojiyê de rola hin saziyên lêkolînê piştguh nekin. Di nav van saziyên Kurdistannasiyê de yên wekî Zanîngeha Kirmanşahê,¹⁸⁰ Enstîtuya Kurdistanê ya li Tehranê¹⁸¹ û navenda vekolînên Kurdistannasiya Zanîngeha Azad a Îslamî ya Senendecê¹⁸² hene. Di navenda Kurdistannasiya Zanîngeha Kirmanşahê de gelek lêkolîn û semîner hatine amadekirin. Di nav van lêkolîn û berheman de em dikarin amadekirina ferhenga Farişî-Kurdî ya Zanîngeha Kurdistanê jî li ber çavan bigirin.

6. QADA ERDNÎGARIYÊ-MIJAREKE LEKOLÎNEN KURDOLOJIYÊ LI ÎRANÊ

Qesta ji qada erdnîgariyê-mijareke lêkolînên Kurdolojiyê li Îranê ev e; lêkolînên ku hatine kirin, derbarê xaka welêt û mijarên wê de bûne. Li Îranê lêkolînên derbarê

179 Kerîm Husamî, *Le Bîrewerîyekanem* (Sûud: Kerîm Husamî, 1986); Ebdulrehman Şerefkendi, *Çêştî Micêwir* (Senendec: Neşrê Azadî, 1388). Çapa pêşîn a vê pirtûkê di sala 1994an de li Parîsê hatiye weşandin û di nav baştirîn berhemên biyografîk de tê hesabandin ku ji hêla kesayetekî siyâsî-çandî yê Kurdistana Îranê ve hatiye nivîsandin. Di sala 1385an de Bêhzad Xoşhalî vê berhemê wergerande Farişî, lê ji ber ku saziya Erşedê Îslamî ev berhem nepejirand, bi awayekî fermî nehate çapkirin û piştê bi navê *Şelîmşorbe* bi Farişî hate wergerandin. Mustafa Tîmûrzade, *Vehşed Der Seqz* (Tehran: Neşrê Şîraze, 1382); Hekîm Nîlûferî, *Zindebad Meşrûte*, *Payendebad Qanûn* (Seqz: Gûtar, 1388); Ihsan Nûrî Paşa, *Combişê Milliyê Kurd Der Torkîye* (Tehran: Tûkilî, 1380); Reûf Zîyayî, *Yadaşthayî Ez Kordistan* (Urmîye: Selahaddîn Eyyubî, 1367).

180 Ev navend ji sala 1979an û pê ve aktîf e û niha jî xwedî du komên vekolînî yên bi navên Mutalaatê Tarîx ve Ferhengê Kordistan (Lêkolînên Dîrok û Çanda Kurdistanê) û Mutalaatê Rahbordî ve Tofsee (Lêkolînên Teknikî û Pêşketinê) û kovareke bi navê *Pijûhişnameyê Edebê Kordî* (Lêkolînnameya Wêjeya Kurdî) ne.

181 Ev enstîtu di sala 1379an de li Tehranê hatiye damezirandin. Di nav xebatên wan de weşandina du hejmar a kovara Kurdistanê heye. Hejmara duyem a vê kovarê wekî pirtûkekê bi navê *Kîtabê Kordistan hate çapkirin* ku di xwe de gotarên curbicur ên di qadên ziman, teorîyên wêjeyê û rojnamegeriya Kurdî dihewîne. Wekî nimûne em dikarin gotarên jêrê nîşan bidin: Reza Şecêî, “Rojnamegeriyê Kurdî: Gemey Bercistekirdinewey Qeran”, *Der Kîtabê Kordistan* (1382), 175-196; Rehber Mehmûdzade, “Awazmendîyê Kurdî Le Nêwan Naweroke Nawçeyiyekan û Mêtode Cîhan yê Yekan Da”, *Der Kîtabê Kordistan* (1382), 41-62.

182 Ev navend ku di sala 1383yan de li Senendecê hatiye damezirandin, xwedî çar departmanên di qadên dîrok, wêje, avahîsazî, aborî û peywendiyên navxweyî de ye. Heta niha du konferansên herêmî û neteweyî di qadên hermeneotîk û sînemaya Kurdî de pêk anîne û pirtûkên derbareyê wêjeya Kurdî de weşandine.

Kurdistana Îranê de hatine kirin, nişan didin ku ji hêla erdnîgariyê ve lêkolîn zêdetirîn bi mijarên Kurd, Kurdistan, qewmîyet, gengeşiyên siyasî û pêşketina wîlayeta Kurdistanê û herêmên kurdnîşîn ên wîlayeta Azarbeycana Rojavayî re têkildar bûne. Li wîlayetên Îlam û Kirmanşahê lêkolînên bi vî rengî nîspeten kêmîtir hatine encamdayîn. Li van her du wîlayetên kurdnîşîn, lêkolînên zanistî yên bi Kurdistanê re têkildar, bêhtir di qadên arkeolojî (bi taybetî wîlayeta Îlamê), çanda rojane, erdnîgarînasî, giyannasiya herêmî, tenduristiyê de hatine encamdayîn. Hin lêkolînên derbarê jinên Kurd de ku behsa wan hate kirin, ji hêla zanyarên wîlayeta Kirmanşahê ve hatine kirin. Eger em wîlayetên Îlam û Kirmanşahê berawird bikin, divê bê gotin ku lêkolînên civakî û çandî yên ku li wîlayeta Îlamê tên kirin ji yên ku li wîlayeta Kirmanşahê tên kirin zêdetir in. Li wîlayeta Îlamê, lêkolîna mijar û meseleyên kronîk ên civakî, wekî xwekujî û xwesoji ji mijarên sereke bûne.

Li Îranê digel Kurdên niştecihê herêmên Kurdistanê, komeke mezin ji Kurdan, li herêmên Xorasana Bakur û Rezavî dijîn ku ji ber sedemên koçberiyê yên dîrokî ji demên Safewî û Efsarî ve li wan herêman in. Ev Kurd wekî Kurdên Kurmanc jî tên binavkirin. Derbarê vê koma Kurdan de lêkolînên nîspeten kêmîtir ji hêla nivîskarên Kurd û yê ne Kurd ve hatine encamdayîn. Lêkolînên derbarê vê herêma kurdnîşîn de bêhtir bi dîrok û çand, ziman û kevneşopiyê ve eleqedar bûne.¹⁸³

Qada lêkolînên nivîskaran, bi taybetî nivîskarên Kurdistanê Îranê yên li welêt û derveyî welêt, tenê bi Kurdistanê Îranê re sînordar nînin. Heman awayî ku berê jî hate nişankirin, hejmarek ji lêkolînên dîrokî-siyasî ku li Îranê derbarê Kurdistanê de hatine kirin, bi giştî derheqê Kurdên welatên derdor de ne. Hinek nivîskarên Kurdên Îranê jî ku li derveyî Îranê niştecih in, lêkolînên xwe ne bi tenê bi Kurdistanê Îranê re têkildar, belkî bi beşên din ên Kurdistanê re jî têkildar nivîsandine. Di nav van lêkolînan de lêkolînên ku derbarê beşa Kurdistanê Sûriyeyê, Tirkîyeyê û Kurdên niştecihê welatên Ewropayê de cih digirin.¹⁸⁴ Ev rewş dibe ku ji ber çend hokaran pêk hatibin: Pêşî, girîngiya gelemşeya Kurd û Kurdistanê li welatên din ên wekî Iraq û Sûriyeyê ji bo siyaseta Komara Îslamî ya Îranê û di encamê de pejirandina wergerandina berheman an lêkolîna di vê qadê de ya li Îranê; duyem, meyla fikirî ya hinek nivîskarên Kurd ên ku bi rewşa siyasî û têkoşînî ya Kurdên welatên wekî Turkiyê û Suriyeyê re -berteka têkoşîna çepgiriyê- hemhal in; sêyem, cihê navnetewetiyê yê hin beşên Kurdistanê yên wekî Kurdistanê Iraq, Sûriyê û

183 Tevhîdî, *Hereketê Tarîxîyê Kord Be Xorasan*; Yûsûf Mutevellî Heqîqî, “Temîlî Peyremûnê Îlel ve Çigûnegîyê Muhaciretî Kurda Be Xoresan, Fesilnameyê Fîqh ve Tarîxê Kûçendeganê Kurmanc (Şîraz: Keyanneşîr, 1389); Kelîmûllah Tovhîdî, “Ehemmîyet ve Esaletê Mûsiqîyê Kordîyê Xoresan”, *Meqamê Mûsîqayî, Şomareyê 3 (1377)*, 106-113.

184 Matin, *Kurds and American Liberalism*; Khalid Khayati, *Kurds in France and Sweden* (Linköping: Linköping University Press 2008).

Turkiyeyê ku di derdorên navneteweyî de di nav mijarên rojhilata navîn de cih girtine û bi meseleyên Kurdistana Îranê re wekhev nînin û ji ber vê yekê jî ji hêla hin nivîskarên ve bêhtir dibin şayanê lêkolînê.

Em dikarin heman diyardeyê di lêkolînên Kurdolojiya Kurdên Îranê de jî bibînin. Çawa ku hate gotin, lêkolînên derbarê Kurdolojiya Îranê de gelek nivîskarên Kurd bala xwe bêhtir didin wîlayeta Kurdistanê û wîlayeta Azarbeycana Rojavayî. Tiştê ku dixuye, tu nivîskarekî Kurd lêkolîneke giştî ya derbarê mijara Kurdistana Îranê de, yanî lêkolînên xwe derberê hemû Kurdên Îranê de nakin ku li wîlayetên Kurdistan, Azarbeycana Rojavayî, Kirmanşah, Îlam, Xorosan û cihên din dijîn. Bi heman sedemê di hejmareke zêde ya lêkolînên Kurdolojiya Îranê de têgehên “Kurd” û “Kurdistan”ê ji bo herêmên sînordar hatine bikaranîn. Ev heman rewş jî bo nivîskarên ne Kurd û Kurdên aktîf û heta nivîskarên Rojavayê jî derbas dibe ku di rabêjên nasyonalîzma Îranî-Farisî û nasyonalîzma Kurdî ya hundirê Îran û derveyî Îranê de xwedan raman in. Nivîskarên Rojavayî jî di lêkolînên xwe de xwedî tarîfeke taybet a erdnîgariya Kurdistanê û meseleya Kurdî ne. Mînak, lêkolînên Kurdolojiyê di xebatên nivîskarên ne Kurd de wekî Ehmedî, Celayîpûr û Imtisar, bêhtir li ser rewşa siyasî û civakî ya modern a wîlayetên Azarbeycana Rojavayî û Kurdistanê ne. Van nivîskarên lêkolînên derbarê wîlayetên Îlam û Kirmanşahê de wekî parçeyê ji Kurdistana Îranê encam nedane yan bala xwe nedane yan jî dibe ku ji ber rewşa resmî ya wîlayetan van her du wîlayetan wekî parçeyek ji Kurdistanê nedîtine. Di vê babetê de em dikarin navê xebateke îstîsna bi bîr binin ku ji çend gotaran pêk tê. Ev gotar di dosyeyê de taybet a bi navê “Îlam û Kirmanşah”ê di kovara *Zirêbarê* de di sala 1385an de hatine weşandin. Di van gotaran de Îlam û Kirmanşah wekî parçeyê Kurdistana Îranê hatine dîtin. Di dawiyê de divê em vê xala girîng nîşan bidin ku baldariya nivîskar û lêkolînerên ku li ser beşên Kurdistanê rawestiyane, heta radeyê mezin li gorî nêrîn û baweriyên wan a derbarê beşên Kurdistanê de bûye. Nivîskarên ne Kurd li Îranê dibe ku beşên Azarbeycana Başûr û Rojava û wîlayeta Kurdistanê wekî Kurdistan fêhm kiribin. Lê nivîskarên Kurd ên li Îranê dibe ku xwedî fêhmek û çarçoveyê firehtir bibin ji bo sînorê Kurdistanê. Ji ber vê yekê, di xebatên wan de navên beşên Kurdistana Iraq, Turkiye û Sûriyeyê jî tên dîtin.

7. ENCAM Û ENCAMGIRÎ

Gotara berdest hewl da heta radeya pêkan bi awayekî pîrhêlî qala lêkolînên Kurdolojiyê ya li Îranê bike. Di heman demê de di vê baweriyê de ye ku li Îranê şaxê zanîngê ya taybet a bi navê Kurdolojiyê tune. Saziyên ku bi vî navî ne, du heb jî wan navendên Kurdolojiyê ne ku li wîlayeta Kurdistanê ne; yek jî li enstîtuya Tehranê ye. Di vê gotarê de, têgeha “Kurdoloji li Îranê” jî bo hemû

lêkolînan hatiye bikaranîn ku ji hêla nivîskarên Kurd ên hemû beşên Kurdistanê yên wekî Kurdistanîya Turkiye, Iraq, Suriye û Îranê, ji hêla nivîskarên ne Kurd yên li Îranê û derveyê Îranê ve hatine nivîsandin. Ji ber vê yekê hewl hate dayîn ku ne tenê pirtûk, belkî heta radeya pêkan kovarên herêmî, giştî û navneteweyî bi zimanên Kurdî, Farisî û Îngilîzî bigirin ber çavan. Herwiha hewl hate dayîn ku derbarê naveroka gelek ji van lêkolînan de, çiqas ji destê me hat, bê behskirin da ku heta awayekî pêkan nîşandana Kurd û Kurdistanê ya di xebatên curbicur de bêne eşkerekirin. Bêguman, li vê derê bi tu awayî teşenasîya gotarî bi awayekî rasterast derbarê vê lêkolînê de pêkan nebû; lewra xebateke wiha hewceyê xebat û lêkolîneke zêde û berfirehtir ji vê gotarê ye. Digel vê rewşê, em dikarin encamên ji vê xebatê derketî di çend xalan de kurt bikin.

Lêkolînên Kurdolojiyê yên li Îranê ji hêlekê ve deyndarê lêkolînerên zanîngehî, zanyarên Kurd û yên ne Kurd ên nezanîngehî, rojnamevan, weşangerên pispor û aktivîstên siyasî yên li Îranê û derveyê Îranê ne; ji hêleke din ve deyndarê berhemên çapbûyî û wergerandî yên li Îranê û derveyê Îranê ne ku bi zimanên Kurdî û Farisî hatine weşandin. Ji ber vê yekê divê em rola girîng a wergêran di van lêkolînan de piştguh nekin.

Li Îranê, wergerandin û çapkirina berhemên derbarê Kurdên welatên wekî Iraq, Suriye û Turkiyeyê de gelek in. Herwiha, weşandina berhemên derbarê Kurdên Îranê de bê problem e ku bi nêrîna serdest a dewletê hatibin nivîsandin. Pirtirê berhemên di vê çarçoveyê de, derbarê bîranîn û belgeyên kesayetên siyasî yên Kurd û bi taybetî kesayetên siyasî yên Kurd ên piştî şoreşa Îslamî û kesayetên siyasî yên parçeyên din ên Kurdistanê de ne. Di navbera nivîsandina lêkolînên siyasî yên derbarê Kurd û Kurdistanê û nêrînên siyayî yên dewletan de peywendiyê nêzik heye. Xwendinên Kurdistanê piştî şoreşa Îslamî di pirtûk, kovar û bîranînan de, ev jî bi awayê ku di vê xebatê de hate behskirin, ji bilî pejirandina dezgehên îdarî û ewlehiyê nayên nivîsandin.

Her çend zêdetirê lêkolînên Kurdolojiyê ji aliyê nivîskarên Rojavayî ve hatine nivîsandin ku ji bo karên dîplomatîk, siyasî û îdarî li Kurdistanê û li welatên Turkiye-Osmanî, Iraq, Suriye û Îranê mane; hejmareke nekêm a van berhemên derbarê Kurdistanîya Îranê de ji hêla nivîskarên ne Kurd ve hatine nivîsandin ku ji bo karên fermanberî û kar û barên dewletê hatibûn Kurdistanîya Îranê. Çavenêriyek bi sê hejmarên weşana Çeşmendazê Îran, vê angaştê ispat dika û di rastiyê de nîşaneya nêrîna rojhilatnasyîyê ya nivîskarên ne Kurd ên Îranî ya derbarê Kurdistanê de ye. Berhemên ku nivîskarên ne Kurd ên li Îranê û derveyê Îranê derbarê Kurdên Îranê de nivîsandine, bêhtir qadên dîrok û siyaseta nûjen di hundirîn; yanî, Kurd û Kurdistanê bi giştî wekî bikerekî siyasî-dîrokî dinirxînin. Di rabêja dewletên serdest de ev nêrîn her dem ji bo bikerê navborî derbasdar bûye.

Lêkolînên ku nivîskarên Kurdên Îranî yên li Îranê û derveyê Îranê nivîsandine, tenê ne derbarê qada dîrok û siyasetê de; belkî derbarê qadên din ên civakî û çandî, hunerî, avûhewa û kanên xwezayî de bûne. Bi gotineke din, ji hêla nêrîna nivîskarên Kurd ve, Kurd û Kurdistan ne tenê wekî kirdeyeke siyasî tê dîtîn. Ji ber vê yekê, çawa ku ji agahiyên vê gotarê derdikeve; di van dehsalên dawî de mijar û meseleyên nû li lêkolînên Kurdolojiyê li Îranê zêde bûne.

Geşedana lêkolînên Kurdolojiyê, heta radeyeke zêde deyndarê pîrbûna zanyarên Kurd ên li Kurdistanê û derveyê Kurdistanê ye. Nêrîneke li ser berhemên weşandî, bi taybetî yên di kovaran de, vê rewşê destnîşan dîke.

Di berhemekê de ku derbarê Kurdistana Îranê de hatiye nivîsandin, em dikarin gelek dengên cihê bibihîsin: Dengên Kurdên ku li Îranê ne, di qadên cihê de bi meyla nasyonalîzma Kurdî, nivîsên xwe nivîsandine, dengên Kurdî ku li Îranê di çarçoveya rabêja nasyonalîzma Îranê de nivîsên xwe nivîsandine, dengên nûnerên siyasî yên Kurd û dengê lêkolînên nesiyasî yên li Kurdistana Îranê.

Gelek lêkolînên Kurdolojiyê, di qadên ziman û wêjeya Kurdî de derketine holê. Em dikarin vê rewşê di zêdebûna rojbiroj a hejmara ferhengên, çîrokên Kurdî, roman, wêjeya zarokan, berhemên folklorîk û wêjeya teorîk de bibînin. Herwiha, ev qad di xwe de ferhengnivîsînê ji dihindirîne. Hêjayê gotinê ye ku beşeke pir a van lêkolînan ji hêla lêkolîneran ve hatiye encamdayîn ku tenê bi meylên xwe yên takekes û helbet bi xwestinên civakî dest avêtine van xebatan. Herwiha damezîrandina beşên ziman û wêjeya Kurdî, di Zanîngeha Kurdistanê de hêviyên ji bo vê qadê berfirehtir kirine. Zêdebûna baldariya derdorên rewşenbîran ji bo girîngiya fêrkirina zimanê dayîkê û girîngiya wê di avakirina nasnameya neteweyî de ji bo geşedana lêkolînên Kurdolojiyê yên di vê qadê de xwedî roleke mezin e.

Di hundirê du dehsalên dawî de li Kurdistana Îranê, em şahidê hin lêkolînan dibin ku ji sûdên rabêja dîrokî-siyasî wêdetir, di lêkolînên bûyerên civakî, komelayetî, çandî, aborî, siyasî, dîroka kevn a Kurdistanê de hewl didin. Ev xebat ji gelek hêlan ve xwedî bingeheke zanistî û zanîngehî ne; lewra ev destelêkolîn ji ber van hêlan xwe li ber çavên me taybet in. Di vê babetê de, hin berhemên ku têne çapkirin û weşandin, heta radeyeke mezin li dijî daxwaz û pêwistiyan îroyîn ên civaka Kurdistanê ne. Ev destelêkolîn ji bilî rabêja siyasî û nasnameyî ya Kurd bûne û bi dewsa ku qala nasnameya Kurd bikin, derbarê Kurdan de têgeha “hemwelatî” û derbarê Kurdistanê de jî “civak” an “ferheng” bi kar anîne. Di van lêkolînan de pîrsgirêkên sereke yên bi nasnameya Kurdî re têkildar wekî pîrsgirêkên hemwelatîyê an pîrsgirêkên normal ên jiyana modern hatine destnîşankirin. Lewra ev rabêj dê çî navî hilgire ew qas ne girîng e, ya girîng ew e ku hereketeke teorîk a nû di lêkolînên Kurdolojiya Kurdistana Îranê de dest pê kiriye ku di wan de Kurdistan wekî civakên din bi ferheng, aboriya huqûqî û civakeke xweser hatiye pênasakirin.

Herî dawî, demekê Kurd wekî “yên din” dihatin lêkolînkirin, lê îro em dibînin ku ev “yên din” êdî bixwe bûne lêkolîner. Bi gotineke din, îro gelek ji lêkolînên Kurdolojiyê, ji hêla Kurdan bixwe tên kirin. Di rewşeke wiha de em dibînin ku li Kurdistanê, rabêja bi tenê dîrokî û siyasî tê terkkirin û meseleyên bi qadên civakî re têkildar dibin mijarên lêkolînê.